

สัญญาประชาคม : วิธีของการสร้างความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจ

ในพระบรมราชวินิจฉัยแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่ทรงมีพระราชอำนาจในขอบเขตจำกัด พระองค์จึงต้องทรงเลือกวิธีการสร้างฐานะพระมหากษัตริย์ที่อาศัยฐานอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจน้อยที่สุด วิธีการหนึ่งที่ทรงใช้คือการทรงนำเอาความคิดที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย เรื่องสัญญาประชาคม* มาทรงอธิบายเพื่อรับรองความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจ และทรงใช้ความคิดนี้เป็นแนวทางในการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม

ภูมิหลังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นปกครองมีอิทธิพลอย่างมากต่อแนวพระราชดำริในการนำเอาความคิดเรื่องสัญญาประชาคมมายืนยันความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจ ภูมิหลังที่สำคัญได้แก่การที่พระองค์ทรงเป็นเจ้าฟ้าพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงได้รับการศึกษาสำหรับเจ้านายชั้นสูงเป็นอย่างดี¹ ทั้งยังทรงมีประสบการณ์ในการเป็นผู้บริหารและปกครองโดยทรงได้รับการแต่งตั้งจากพระบาทสมเด็จพระ

*คำว่า "สัญญาประชาคม" เป็นคำที่ผู้วิจัยใช้ในความหมายเฉพาะ อันหมายถึงแนวพระราชดำริทางการเมืองในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคนในสังคม ความสัมพันธ์ในลักษณะของสัญญาประชาคมในที่นี้คือความสัมพันธ์ที่ผู้ปกครองและคนในสังคมมีพันธะหน้าที่ต่อกันที่ผู้ปกครองได้รับเลือกและได้รับมอบอำนาจจากคนในสังคมเพื่อจัดระเบียบและสร้างความสงบสุขแก่สังคม ส่วนคนในสังคมก็ยินยอมตนอยู่ใต้การปกครองและเชื่อฟังปฏิบัติตามคำสั่งของผู้ปกครอง.

¹ ทรายนละเอียดยการศึกษาของเจ้านายชั้นสูงของไทยจาก สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรวงศ์บัญชา, ความทรงจำ, หน้า 15-17.

พระพุทธรูปเลิศล้ำนภลัยให้เป็นผู้บังคับบัญชากรมมหาดเล็ก² เป็นต้น พื้นฐานทางการศึกษาและประเพณีการปฏิบัติเหล่านี้คงจะส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเรียนรู้นโยบายทางการเมืองของราชวงศ์จักรีโดยเฉพาะการที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้คำอธิบายทางพุทธศาสนาสร้าง ความชอบธรรม เช่น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงอ้างพระองค์เป็นธรรมิกราช³ การเรียนรู้ดังกล่าวน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกใช้ความคิดทางพุทธศาสนาเรื่องสัญญาประชาคมมาปฏิบัติใช้

น่าสังเกตว่าแม้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้เกิดทฤษฎีทางการเมืองของตะวันตกเรื่องสัญญาประชาคม (Social Contract) แล้ว แต่พระองค์ทรงพยายามแสดงให้เห็นว่าแนวพระราชดำริเรื่องสัญญาประชาคมมีที่มาจากคำสอนทางพุทธศาสนาและพระธรรมศาสตร์⁴ นอกจากนี้ยังทรงแสดงพระบรมราชวินิจฉัยว่าระบบการปกครองแบบประชาธิปไตยของสหรัฐอเมริกาซึ่งได้รับการสถาปนาขึ้นโดยได้รับอิทธิพลจากทฤษฎีสัญญาประชาคมของตะวันตกไม่เหมาะสมกับไทยในเวลานั้น⁵

การทรงแสดงว่าพระองค์ทรงรับเอาแนวความคิดสัญญาประชาคมจากแนวคิดจารีตของไทยและมีได้ทรงให้ความสำคัญกับการนำแนวคิดของตะวันตกมาใช้คงเป็นเพราะการอ้างอิงคำอธิบายทางพุทธศาสนาซึ่งเป็นที่คุ้นเคยในสังคมไทยจะช่วยให้พระบรมราชานโยบายและพระราชกรณียกิจอันเนื่องในพระราชดำริเรื่องสัญญาประชาคมเป็นที่ยอมรับได้ในสังคมไทยได้มากกว่าการแสดงว่าทรงรับเอาความคิดจากตะวันตกอันอาจก่อให้เกิดความรู้สึกแตกแยกและต่อต้านได้

² สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรวงศ์บัญชาภาพ, ความทรงจำ, หน้า 60.

³ สายชล วรรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 205.

⁴ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่ธรรมคดี นานาธรรมวิจารณ์ เลขที่ 10 มัคที่ 75 ฐ 107.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชสาส์นถึงประธานาธิบดีอเมริกา พ.ศ. 2403", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 685-686.

นอกจากนี้การที่พุทธศาสนาได้เผยแพร่ในสังคมไทยเป็นเวลานานทำให้คนไทยคุ้นเคยกับแนวความคิดอันเนื่องในพุทธศาสนา ความคิดเรื่องสัญญาประชาคม ซึ่งเป็นแนวคิดหนึ่งในทางพุทธศาสนาจึงมิใช่แนวความคิดที่แปลกใหม่สำหรับสังคมไทย หากแต่เป็นที่รู้จักและได้รับการยอมรับมาเป็นเวลานาน หลักฐานที่ชัดเจนคือแนวความคิดนี้ปรากฏอยู่ในพระธรรมศาสตร์ซึ่งเป็นกฎหมายหลักของไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยาและสืบต่อมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ถึงความในกฎหมายตราสามดวงคอนหนึ่งว่า

...ครั้งนั้นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้า ใค้มาบังเกิดเป็นพระมหาบุรุษในคนพิทกัลป์ ครั้นอยู่มากก็เกิดวิวาทกันหาผู้ใดจะบังคัมบิณูขามิไค้ ผู้งชนทั้งหลายก็มาสโมสรประชุมพร้อมกัน จึงตั้งสมเด็จพระมหาบุรุษราชเจ้าขึ้นเป็นอธิปัตติมิพระนามกรชื่อว่า พระเจามหาสมมติราช...6

ข้อบ่งชี้อีกประการที่แสดงว่าแนวความคิดนี้สืบต่อมาจนสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่หนังสือไตรโลกวิจิตรนิจยกถาซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) เรียบเรียงขึ้น หนังสือเล่มนี้กล่าวถึงความสำคัญของพระมหากษัตริย์ต่อการสร้างความสงบสุขแก่สังคมว่า

...ผู้ว่าดังนี้เราจะพร้อมเพรียงกันสมมุติสัคว์ไค้ผู้หนึ่งทีประกอบค้วยสทิบัญญัติอาจจากลาวปราบปรามบุตรกระทำคินันไค้ตั้งอยู่ในทีเป็นพระยารักษากระบิลเมือง ไค้มีโทษควรจะค่าไค้ค่า ควรจะตีไค้ตี ควรจะรับไค้รับเสีย มีพระยารักษากระบิลเมืองดังนี้ บานเมืองจึงจะอยู่เย็นเป็นสุข... 7

เมื่อแนวความคิดเรื่องสัญญาประชาคมเป็นที่คุ้นเคยของสังคมไทยมาเป็นเวลานานจึงเป็นการง่ายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเอาความคิดนี้มายืนยันความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจ

6 กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคุคคุมศึกษา, 2521), หน้า 5.

7 พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), ไตรโลกวิจิตรนิจยกถา ฉบับที่ 2 เล่ม 1, หน้า 69.

เหตุผลอื่นที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ความคิดเรื่องสัญญาประชาคมคือ การที่พระองค์ไม่ทรงมีพระราชอำนาจเพียงพอแก่การควบคุมคนในสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ขณะเดียวกันพระองค์ทรงตระหนักดีว่าขณะนั้นยังปรากฏว่ามีชนชั้นปกครองไคละเมิดกฏหมายและใช้อำนาจกดขี่ราษฎร⁸ แม้ว่าญูหนั้นจะไม่ใช่วิกฤตการณ์ที่ทำให้สังคมปั่นป่วน แต่ก็แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยในขณะนั้นยังต้องการการจักระเบียบและความสงบสุขให้มากกว่าที่เป็นอยู่ สถานการณ์เช่นนี้เอื้อให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงบทบาทของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเอาพระทัยใส่ในการแก้ปัญหาเหล่านี้อันจะเป็นข้อพิสูจน์ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงสามารถยังประโยชน์สุขแก่สังคม การที่ทรงเสนอและทรงปฏิบัติตามหลักการเรื่องสัญญาประชาคมจึงเป็นวิธีการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงสามารถสร้างการยอมรับจากสังคมไคดีกว่าการใช้อิทธิพลทางการเมือง และความมั่นคงทางเศรษฐกิจซึ่งทรงมีอยู่อย่างจำกัด

พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง "สัญญาประชาคม"

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายถึงสัญญาประชาคมอันเป็นที่มาของแนวพระราชดำริ เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสังคมว่า สังคมไคสร้างกฏหมายและผู้รักษากฏหมายเพื่อรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อย ทั้งนี้เพราะสังคมนทุกสังคมนทุกยุคทุกสมัยประกอบค้วยสมาชิกที่เป็นคนดีและคนชั่ว สังคมจึงต้องมีสิ่งทีเรียกว่า "ยุติธรรม"⁹ อันไคแก่

...ทางพิพากษาความว่าไคผิดไครชอบ ที่ผิดควรทำควรคองโทคอย่างไร ที่ชอบควรไคคินของทีเสียไปฎาว่าเห็นจอย่างไร ฎากฎารอะไรควรยอมแลชักชวนกันทำไคประพฤติปรอมกันแลฎากฎารอะไรทีเตียนแท้ ควรห้ามเสียไม่ให้ประพฤติ...¹⁰

⁸ คุุ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องคนกองนอก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 102.

⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุ่ธรรมคดี นานาธรรมวิจารณ์ เลขที่ 10 มัคที่ 75 คุุ 107.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน.

กฎหมายต้องใช้คู่กับราชทัณฑ์อันใดแก่อำนาจในการลงโทษมีกำหนดความรุนแรงตั้งแต่การยึดทรัพย์ถึงประหารชีวิต¹¹

นอกจากกฎหมายและราชทัณฑ์แล้ว องค์ประกอบอีกประการหนึ่งในการสร้างความยุติธรรมและความสงบสุขแก่สังคมคือผู้ที่ทำหน้าที่ใช้กฎหมายและราชทัณฑ์บุคคลนี้จะต้องเป็นผู้ที่มีอำนาจ สติปัญญาและความเมตตาากรุณา¹² ดังพระบรมราชาธิบายว่า

...กฎหมายยุติธรรมนั้นจะให้คนทั้งปวงรักษาแลถือตามุโดยใจแลอำนาจศรัทธาไม่ได้ เพราะคุณใจชั่วใจบาปไม่อยากจะถือ ไม่อยากจะตั้งอยู่ในยุติธรรมนั้นมากนัก พวกนั้นยอมคิดและประวัติกิจ จะเอารักเอาเปรียบ เป็นคี่แตกแล้วพวกชั่ว โยนความทุกข์ความยากให้ตกแก่ผู้อื่นทำ ผู้อื่นให้เสียรักเสียเปรียบฯ เมื่อเป็นดังนี้ยุติธรรมนั้นคือรูแลเห็นใค้ก็รู้แลเห็นเสียเปล่าไม่มีผู้ประพฤติตามถือตามฯ จะต้องมีผู้มีกำลังแลอำนาจที่ซื่อสัตย์ต่อยุติธรรม... เป็นเจ้าเป็นใหญ่ควบคุมบังคับบัญชาคนทั้งปวงให้ถือให้ตั้งอยู่ในยุติธรรมนั้น...¹³

อาจกล่าวได้ว่าหลักพื้นฐานของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับคนในสังคมคือ พันธะหน้าที่อันใดแก่อุปกครองจะต้องสร้างความเป็นระเบียบ ความยุติธรรม และความสงบสุขแก่สังคม เมื่อผู้ปกครองสามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ครบถ้วน คนในสังคมจะยอมรับการปกครองของผู้ปกครอง อำนาจของผู้ปกครองจึงมาจากความยินยอมของคนในสังคม สำหรับพระมหากษัตริย์เมื่อทรงได้รับการยอมรับในพระราชอาณาจักรจึงทรงเป็นผู้ที่ทรงมีพระราชอำนาจสูงคือเป็นทั้งเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิตของอาณาประชาราษฎร์¹⁴

¹¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมูธรรมคดี นานาธรรมวิจารณ์ เลขที่ 10 มัคที่ 75 ๓๑๗.

¹² เรื่องเดียวกัน.

¹³ เรื่องเดียวกัน.

¹⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยออกพระนามและคำกราบทูล", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 114.

กรณีนั้นก็ถาม เป็นที่น่าสังเกตว่าแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เกี่ยวกับผู้ปกครองมีลักษณะพิเศษคือ ทรงมีพระราชดำริว่าผู้ปกครองเป็นมนุษย์ หากแต่มีคุณสมบัติที่ต่างจากคนอื่น ๆ ในสังคมคือเป็นผู้มีสติปัญญาและมีความอุทิศตน¹⁵ สำหรับพระองค์แล้ว พระมหากษัตริย์คือมนุษย์¹⁶ ที่ "มิใช่ว่ามีราชฤทธิจะทรงอิทธิฤทธิ์ให้ฝนแก้วเจ็ดประการตกลงมาเติมบ้านเต็มเมืองได้"¹⁷

น่าจะเป็นไปได้ว่าแนวพระราชดำริว่าพระมหากษัตริย์คือมนุษย์มีที่มาจากความคิดแบบเหตุผลนิยมที่ปรากฏในการศึกษาพุทธศาสนาของชนชั้นนำในสังคมไทย ดังจะเห็นได้ว่าการเปลี่ยนแปลงการเรียนรู้เกี่ยวกับพุทธประวัติจากลักษณะที่เป็นธรรมเนียมประวัติมาสู่ชีวประวัติที่เกิดขึ้นในเงื่อนงำของเวลาที่เป็นจริง¹⁸

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชเป็นเวลานานและได้ทรงศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างดี¹⁹ ทำให้แนวคิดแบบเหตุผลนิยมมีอิทธิพลต่อแนวพระราชดำริของพระองค์ไม่น้อย ตัวอย่างเช่นสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่ทรงตั้งขึ้นเน้นการ

¹⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุกรมคดี นานาธรรมวิจารณ์ เลขที่ 10 มัคที่ 75 ฎุ 107.

¹⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ตีกันเรื่องกะแปะอัฐและโสฬส", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 45.

¹⁷ เสถียร ลายลักษณ์และคณะ, "ประกาศโปรดยกค่าไม้ปะกำใบค่าเฉลี่ยน้ำมัน", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 3, หน้า 198.

¹⁸ คุรายละเอียดจาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, "พระปฐมสมโพธิกถากับความเคลื่อนไหวทางศาสนาในต้นรัตนโกสินทร์", ใน ปากไก่และใบเรือ (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2527), หน้า 375-403.

¹⁹ คุรายละเอียดการศึกษาทางพุทธศาสนาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จาก สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรวงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 66, 68 และ 69-70.

นับถือพุทธศาสนาโดยใช้ปัญญาไตร่ตรองให้เข้าใจก่อนเชื่อถือ²⁰ ขณะเดียวกันพระองค์ก็ทรงมีแนวพระราชดำริตามแนวมนุษยนิยมด้วย ความมั่นพระราชหฤทัยในความสามารถในการใช้ปัญญาแสวงหาความรู้และสร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ปรากฏอยู่ในบทพระราชนิพนธ์เรื่อง "คาถาธรรมบรรยาย" ตอนที่ว่ามนุษย "รู้จักคิดเรื่องต่าง ๆ ล่วงไปถึงกาลไกล ๆ ก็ได้ ญาณารอบรู้ของสัตว์พวกนั้นแล้ว...รู้จักปรับปรุงในกิจการต่าง ๆ โดยวิธีเป็นอเนกประการ"²¹ เหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชดำริต่อฐานะของพระพุทธเจ้าซึ่งคนโดยทั่วไปรับรู้กันว่าทรงมีฐานะสูงส่งเหนือมนุษย์ว่า "สมเด็จพระผู้มีพระภาคย์เป็นมนุษย์อันประเสริฐมาเกิดขึ้นในโลก"²² จึงน่าจะเป็นไปได้ว่าแนวความคิดเหตุผลนิยมและมนุษยนิยมคงจะมีอิทธิพลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่เป็นมนุษย์ เช่นเดียวกับที่ทรงมีพระราชดำริว่าพระพุทธเจ้าทรงเป็นมนุษย์

นอกจากนี้ฐานะทางการเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีฐานะพระราชอำนาจจำกัดและยังต้องทรงฟังฟังการสนับสนุนจากขุนนางตระกูลขุนนางซึ่งเป็นเพียงสามัญชน แสดงให้เห็นว่ามนุษยธรรมคา

²⁰ กรมศิลปากร, "ประกาศมหาสงกรานต์ปีชวด อัฐศก", ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 30.

²¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "คาถาธรรมบรรยาย", ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในรัชกาลที่ 4 ภาค 1, หน้า 105 จาก ศรีสุพรช่วงสกุล, "แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ของผู้นำธรรมยุติกนิกายระหว่าง พ.ศ. 2368-2464", วารสารอักษรศาสตร์ 19 : 2 (กรกฎาคม 2530), หน้า 5.

²² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "สังขิตโตวาทกถา", ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ 4 ภาค 2, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางแจ่มวิชาสอน (ชิน นิยมเหตุ) ณ เมรุวัดสังข์กระจาย ธนบุรี วันที่ 20 กรกฎาคม 2512 (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2512), หน้า 6.

ก็สามารถมีอำนาจมากกว่าพระมหากษัตริย์ซึ่งทรงมีฐานะสูงเป็นทั้งเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิต สถานการณ์เช่นนี้ประกอบด้วยแนวพระราชดำริที่เป็นเหตุเป็นผลทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถยอมรับฐานะของพระมหากษัตริย์ที่เป็นมนุษย์ไม่มีอิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์ที่จะบันดาลให้เกิดสิ่งที่เกินอำนาจของมนุษย์จะทำได้²³

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมรับว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงเป็นมนุษย์ประกอบด้วยประสบการณ์ทางการเมืองของพระองค์ มีอิทธิพลต่อแนวพระราชดำริที่ว่าพระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียวไม่ทรงสามารถจะชำระสังคมให้อยู่อย่างเป็นระเบียบได้เพราะ

...ว่าเมื่อจะให้ปกครองรักษาท่านทั้งปวงให้พ้นอุบิเหตุอันตรายคือต้องโจรผู้ร้าย แลวิวาทก่อกวนต่าง ๆ แลภัยอื่น ๆ เป็นอันมากดังนี้ แลแล้วแต่พระองค์เรียกไม่มีกำลังผู้อื่นช่วยเป็นที่ปรึกษาอีกอาณ แลพลโยธาพวยพวยที่จะเป็นกำลังจะปราบปรามศัตรูแลพวกผู้ร้ายต่าง ๆ ก็ดี...จะรักษาปกครองท่านทั้งปวงโคตรหรือ...²⁴

ความสำเร็จของพระมหากษัตริย์ในการปกครองและการสร้างความเป็นระเบียบเรียบร้อยแก่สังคมต้องการความร่วมมือจากคนทุกกลุ่ม การสนับสนุนจากคนในสังคมจึงมีความสำคัญต่อความมั่นคงแห่งราชบัลลังก์ ด้วยเป็นทั้งการรับรองความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจและยังช่วยให้การใช้พระราชอำนาจในการปกครองเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เหตุนี้แนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงให้ความสำคัญกับการสร้างการยอมรับจากคนในสังคมอย่างมาก

ประสบการณ์เกี่ยวกับการขึ้นครองราชสมบัติมีส่วนกำหนดแนวพระราชดำริเกี่ยวกับสัญญาประชาคม โดยที่แต่เดิมนั้นผู้ที่สามารถพิสูจน์ได้ว่าเป็นผู้มีความสามารถทั้งทางโลกและทางธรรมเป็นผู้มีสิทธิธรรมในการครองราชสมบัติ²⁵ แนวความคิดนี้มี

²³ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามไม่ให้ขึ้นเรือกะแปะฮูและโสฬส", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2404-2408, หน้า 45.

²⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศให้ยกค่าไม้ป่าไผ่ค่าน้ำมัน", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 165-166.

²⁵ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2523), หน้า 65.

ส่วนอย่างมากที่ใช้อำนวยให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับการยอมรับจากเจ้านายและขุนนางให้ขึ้นครองราชสมบัติก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว²⁶ ทั้ง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมิใช่พระราชโอรสที่ประสูติจากพระมเหสีซึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสูติจากสมเด็จพระศรีสุริเยนทรามาตย์ ประสมการณ์นี้ส่งผลให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นสายโลหิตและสกุลสืบเป็นบรรพบุรุษในการวัดความชอบธรรมแห่งราชบัลลังก์มากกว่าที่เคยเป็นมา

ข้อสนับสนุนสมมุติฐานนี้ได้อีกการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ชาติกำเนิดเป็นหลักอย่างหนึ่งในการอธิบายการสืบอำนาจในประวัติศาสตร์ไทย หลักฐานที่ชัดเจนคือ Brief Notices of the History of Siam อันเป็นพระราชนิพนธ์ประวัติศาสตร์ไทยตั้งแต่ก่อนอยุธยาจนถึงสมัยกรุงธนบุรี ในพระราชนิพนธ์นั้นพระองค์ทรงกำหนดช่วงเวลาในประวัติศาสตร์อยุธยาโดยพิจารณาจากชาติกำเนิดของพระมหากษัตริย์ที่เป็นจุดเริ่มต้นของประวัติศาสตร์แต่ละช่วงซึ่งมีทั้งหมด 3 ช่วงคือ จากรัชสมัยของพระเจ้าอู่ทองถึงรัชสมัยของพระศรีเสาวภาคย์ รัชสมัยพระเจ้าทรงธรรมจนถึงรัชสมัยของพระอาทิตย์วงศ์ และรัชสมัยของพระเจ้าปราสาททองถึงรัชสมัยของพระเจ้าเอกทัศ²⁷ เหตุผลที่มีการแบ่งประวัติศาสตร์อยุธยาเช่นนี้เพราะทั้งพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททองซึ่งทรงเป็นจุดเริ่มต้นของช่วงประวัติศาสตร์ช่วงที่ 2 และ 3 ต่างก็มีความสัมพันธ์ทางสายโลหิตโดยตรงกับราชวงศ์ที่ปกครองอยู่ก่อนกล่าวคือ พระเจ้าทรงธรรมมิไค้ทรงเป็นเชื้อสายของพระเจ้าอู่ทอง²⁸ ส่วนพระเจ้า

²⁶ นิธิ เอียวศรีวงศ์, ประวัติศาสตร์รัตนโกสินทร์ในพระราชพงศาวดารอยุธยา, หน้า 65.

²⁷ Phrabathsomdejphra Chomklaochaouhua, "Brief Notices of the History of Siam" from Sir John Bowring, The Kingdom and People of Siam vol. II, p. 343-344 and 348.

²⁸ Op.cit., p. 343.

ปราสาททองนั้นทรงมีความสัมพันธ์ทางสายโลหิตกับพระเจ้าทรงธรรมที่ทางไกลมาก²⁹
นอกจากนี้ทั้ง 2 พระองค์ต่างก็เสด็จขึ้นครองราชสมบัติด้วยการชิงอำนาจ³⁰

จากแนวพระราชดำริทั้งหมดที่กล่าวมาแล้วจะเห็นได้ว่าคุณสมบัติใน
ลักษณะสัญญาประชาคมในพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เน้น
ความสำคัญของท่านของความชอบธรรมแห่งฐานะพระมหากษัตริย์ กล่าวคือ พระมหากษัตริย์
ทรงได้รับมอบอำนาจจากสังคมเพื่อจะทรงใช้พระราชอำนาจนี้ในการยังประโยชน์สุขให้
เกิดแก่สังคม แม้ว่าการไต่ครอบครองพระราชอำนาจจะทำให้พระมหากษัตริย์ทรงมี
สิทธิเหนือชีวิตและแผ่นดินในพระราชอาณาจักร แต่ภัยเหตุที่พระราชอำนาจมาจาก
การยอมรับของสังคมประกอบกับการที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นมนุษย์ที่ไม่ทรงมีอิทธิฤทธิ์
ที่จะทรงสร้างพระราชอำนาจได้ พระมหากษัตริย์จึงต้องทรงยึดมั่นต่อหลักการทำหน้าที่
ต่อสังคมเพื่อจะทรงได้รับการยอมรับในพระราชอำนาจและให้คำมั่นพระมหากษัตริย์
ในสังคมนั้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเน้นความสำคัญ
ของการใช้ชาติกำเนิดในการบ่งชี้ถึงความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์ควบคู่กับการ
แสดงพระองค์ว่าได้ทรงปฏิบัติหน้าที่อย่างครบถ้วนอีกด้วย

การเผยแพร่แนวพระราชดำริเรื่องสัญญาประชาคม

วิธีการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เพื่อเผยแพร่แนว
พระราชดำริเรื่องสัญญาประชาคมแก่สังคมไทยคือการออกประกาศ เป็นไปได้ว่าการ
ศึกษาเกี่ยวกับตะวันตกทำให้พระองค์ทรงเรียนรู้แนวทางปฏิบัติของผู้ปกครองตะวันตก
ที่ใช้กฎหมายเพื่อสร้างความเข้าใจก่อนนโยบายของรัฐให้เกิดขึ้นในสังคม ประกอบกับ
ช่วงเวลานั้นการพิมพ์เอกสารเพื่อเผยแพร่ต่อสาธารณชนเริ่มแพร่หลายมากขึ้น เช่น
การออกหนังสือพิมพ์บางกอก กาเลนเคอร์ และ บางกอก รีคอเคอร์ โดยหมอบรัดเลย์
ราชการไทยก็ได้เคยใช้เอกสารตีพิมพ์เพื่อถ่ายทอดนโยบายของรัฐอันได้แก่ การที่

²⁹ Phrabathsomdejphra Chomkbochaouhua, op. cit., p. 344

³⁰ Op. cit., p. 343-344.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ประกาศห้ามสูบฝิ่น
ออกเผยแพร่³¹ สำหรับองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้งยังทรง
ผนวชได้ทรงตั้งโรงพิมพ์ที่วัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อพิมพ์เอกสารทางพุทธศาสนา³²
ประสบการณ์เหล่านี้เป็นพื้นฐานให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเล็งเห็น
ประโยชน์จากการใช้ลายลักษณ์อักษรและการตีพิมพ์ในการทำให้อสังคยยอมรับว่า สัญญา
ประชาคมคือแนวทางของความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับสังคมในทางปฏิบัติ

จะพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศหลาย
ฉบับเพื่อยืนยันความชอบธรรมในการ เป็นพระมหากษัตริย์ตามแนวความคิดเรื่อง
สัญญาประชาคม ดังพระบรมราชาธิบายว่าการที่ทรงได้ครองราชสมบัติเพราะ
"ท่านทั้งปวงเลือกเจ้าแผ่นดินค้ายเห็นว่าผู้ใดจะซื่อสัตย์เที่ยงธรรมจึงเลือกผู้นั้นตั้งใจ
เป็นเจ้าแผ่นดินเพื่อจะกันแลปราบปรามผู้ที่ไม่ซื่อสัตย์เที่ยงธรรม อย่าให้ใครของเพื่อ
จะคุมเหงคนที่หากำลังไม่"³³ และ "เพื่อจะให้ปกครองรักษาคนทั้งปวงว่าด้วยการ
ทัฬหีศึกศึกรุกายนอกซึ่งจะมาปล้นตีเมืองอย่างหนึ่ง"³⁴

ด้วยเหตุที่รัฐได้ใช้กฎหมายเป็นเครื่องมือในการจัดระเบียบและจรรโลง
ความสงบสุขแก่สังคม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงใช้การออก

³¹ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และ วิมล พงศ์พิพัฒน์, ประวัติศาสตร์ไทย
สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325-2394) พิมพ์ครั้งที่ 2
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2523), หน้า 25.

³²ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ก้านสังคย
พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อมรินทร์การพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 218.

³³หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุ่ธรรมคดี นานาธรรมวิจารณ์ เล่มที่ 10
มัตที่ 75 คู่ 107.

³⁴หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุ่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เล่มที่
117 พระราชกำหนดควาควยพระราชนานที่บ้าน เรือน สวน นา.

กฎหมายเป็นเครื่องพิสูจน์ว่าพระองค์ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ตามพันธะหน้าที่พระมหากษัตริย์ ทรงมีต่อสังคม ข้อสนับสนุนที่ชัดเจนคือพระบรมราชาธิบายถึงมูลเหตุแห่งการพิมพ์ ราชกิจจานุเบกษาที่ว่า ทรงมีพระราชประสงค์จะให้ราชกิจจานุเบกษานี้เป็นสื่อกลาง ระหว่างพระองค์กับราษฎร อันจะช่วยให้ทรงสามารถนำมติทุกชั้นบำรุงสุขใต้อย่างมี ประสิทธิภาพ³⁵ ประกาศจึงเป็นเครื่องยืนยันต่อสังคมว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงมีความชอบธรรมในการ เป็นพระมหากษัตริย์ตามแนวความคิดเรื่องสัญญา ประชาคม

การสร้างความสำเร็จแก่ราชวงศ์จักรี

ตามที่พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับสัญญา ประชาคมเน้นว่าที่มาแห่งพระราชอำนาจเป็นประเด็นที่มีความสำคัญมากประเด็นหนึ่ง ต่อการแสดงถึงความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจ พระองค์จึงต้องทรงแสดงให้เห็น ที่ประจักษ์ว่าทรงเป็นพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์ที่ได้รับการสถาปนาขึ้นเพื่อระงับ ความเคียดแค้นวุ่นวายและสร้างความสงบสุขแก่สังคมไทย

เพื่อยืนยันความชอบธรรมแห่งราชวงศ์จักรี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายถึงกำเนิดแห่งราชวงศ์นี้ว่า เมื่อกรุงศรีอยุธยา ล่มสลายไค้มีผู้ตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นมาหลายกลุ่ม ต่อมาคนเหล่านี้ไค้ยกพระเจ้ากรุงธนบุรี เป็นพระมหากษัตริย์เพราะทรงเป็นผู้ที่มี "อชญาศัย" สามารถประนีประนอมกับกลุ่ม อำนาจอื่น ๆ ได้ดี ในช่วงปลายรัชสมัยของพระเจ้ากรุงธนบุรีไค้เกิดปัญหาที่แสดง ให้เห็นว่าพระองค์ทรงขาดความชอบธรรมในการเป็นพระมหากษัตริย์ คือ รัฐไม่ สามารถเก็บภาษีไค้อย่างเพียงพอซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแก้ไขด้วยการมีพระบรม ราชโองการให้บริบทพย้เข้าทอพระคลัง³⁶ ความวุ่นวายทวีความรุนแรงขึ้นอีกเมื่อ

³⁵ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องออกหนังสือราชกิจจานุเบกษา", ประชุม ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 1-3.

³⁶ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุ่จกหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 83 เรื่องกบดเมืองจีน.

พระองค์ทรงเข้าพระทัยว่าทรงเป็นพระโผดิสค์จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้ส่งขักรายให้ว่าพระองค์³⁷ เมื่อพระมหากษัตริย์ไม่ทรงสามารถแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นได้ทั้งยังทรงก่อความเดือดร้อนยิ่งขึ้น สังคมจึงต้องการผู้นำใหม่ที่มีความสามารถสร้างประโยชน์สุขให้เกิดขึ้น ทำให้เกิดการปฏิวัติ³⁸ โคนล้มพระเจ้ากรุงธนบุรีและอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกขึ้นครองราชสมบัติเพราะทรงเป็นผู้ที่มีความสามารถ เป็นนักรบและทรงดำรงพระองค์อยู่ในศีลธรรม³⁹

นอกจากจะทรงแสดงให้เห็นว่าราชวงศ์จักรีมีกำเนิดที่สอดคล้องกับความคิดเรื่องสัญญาประชาคม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย่ำว่าราชวงศ์จักรีมีประวัติภูมิหลังที่ดี พระองค์ทรงให้ความสนพระทัยค้นคว้าและรวบรวมประวัติความเป็นมาของเจ้านายในราชวงศ์นี้อย่างมาก ผลงานชิ้นที่เด่นคือพระราชนิพนธ์เรื่องประณามวงศ์ซึ่งกล่าวถึงความเป็นมาของเจ้านายแห่งราชวงศ์จักรี เช่น กล่าววาทังพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินีทรงประสูติในตระกูลเศรษฐี⁴⁰ อีกทั้งสมเด็จพระศรีสุทธารักษ์พระเชษฐภคินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสมรสกับเชื้อสายของมหาเสนาบดีเมืองบึงกิ้ง⁴¹

³⁷ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประณามวงศ์", พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2527, หน้า 17.

³⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้คำว่า "ปฏิวัติ" (revolution) หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 83.

³⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 83 เรื่องกบฏเมืองจีน.

⁴⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประณามวงศ์", พระราชนิพนธ์ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2527, หน้า 2 และหน้า 3.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

ภูมิหลังที่ทำให้ราชวงศ์จักรีมีความน่าเชื่อถือมากกว่าราชวงศ์แห่ง
พระเจ้ากรุงธนบุรี ใน "Brief Notices of the History of Siam"
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้ให้เห็นว่าชาติกำเนิดก็เป็นส่วนหนึ่ง
ที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้รับความสนับสนุนจากขุนนางเก่า
สมัยอยุธยามากกว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระราชาธิบดีของพระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นขุนนางอยุธยาที่มีบรรดาศักดิ์สูง⁴² ในทาง
ตรงกันข้ามพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นลูกจีนโดยกำเนิด⁴³

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงสร้างความรู้ความสำคัญแก่ราชวงศ์
จักรีด้วยการทรงกำหนดให้ปีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จขึ้นครอง
ราชสมบัติและสถาปนาราชวงศ์จักรีเป็นจุดเริ่มต้นของเวลาราชการของรัฐ. ดังจะเห็นได้จาก
"ประกาศว่าควยเขียนเลขประจำปีรัชกาลทับหลังศก" พ.ศ. 2398 ที่ทรงมีพระ
บรมราชโองการให้เขียนปีและศกกำกับในจดหมายเหตุและจดหมายราชการไทย
ใต้นับ พ.ศ. 2325 เป็นปีที่ 1⁴⁴

การเชื่อมโยงราชวงศ์จักรีกับพระพุทธรูปสำคัญ ๆ เป็นอีกวิธีหนึ่งในการ
ทรงสร้างภาพพจน์ที่น่าชื่นชมแก่ราชวงศ์จักรีและแก่พระองค์เอง พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ตำนานพระพุทธรูปราช พระพุทธรูปชินศรี
และพระศรีศาสดา โดยเชื่อมโยงพระราชนิพนธ์ของสมาชิกแห่งราชวงศ์จักรี เช่น

⁴²

Phrabathsomdejpra Chomkaochaouhua, "Brief Notices
of the History of Siam" from Sir John Bowring, The Kingdom
and People of Siam vol. II., p. 350.

⁴³

Op. cit., p. 349.

⁴⁴

กรมศิลปากร, "ประกาศว่าควยเขียนเลขประจำปีรัชกาลทับศก",
ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 119.

ก่อนการสถาปนาราชวงศ์จักรีทั้งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้เคยเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูป⁴⁵

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงชี้ให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในการปฏิบัติบูชาต่อพระพุทธรูปที่มีรัตนปฏิมากร ซึ่งถือว่าเป็นขวัญของบ้านเมือง พระราชกรณียกิจถือได้ว่าเป็นการสร้างเกียรติยศแก่บ้านเมืองและแก่ราชวงศ์เอง ดังนั้นทุกคนที่นับถือพระพุทธศาสนาสมควรที่จะมีความกตัญญูแก่พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทุกพระองค์⁴⁶

นอกจากนี้ได้มีการรับเอาธรรมเนียมการเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์จากสมัยอยุธยามาใช้เสริมความสำคัญของบรรพบุรุษแห่งราชวงศ์จักรี กล่าวคือการยกย่องพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ว่าทรงเป็นผู้สถาปนากรุงเทพฯ เสมอด้วยพระเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยา⁴⁷ ดังนั้นใน พ.ศ. 2395 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงประกาศให้ใช้คำว่า "พุทธ" เฉพาะกับพระนามของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทั้งยังโปรดเกล้าให้ทำพระพุทธรูปปฏิมากรฉลองพระองค์ในพระมหากษัตริย์ทั้ง 2 พระองค์นี้มาประชันฐาน

⁴⁵ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยพงศาวดารพระพุทธรูปราช พระพุทธรูปศรี และพระศรีศาสดา, พิมพ์ในงานสถาปนากิจศพ นางบุญเดือน ชมจันทร์, 2509 (ม.ป.ท. : 2509), หน้า 12-13.

⁴⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชทานส่วนพระราชนิพนธ์ในการที่ทรงบริจาคเพชรใหญ่ประดับพระอุณาโลมพระพุทธรูปรัตนปฏิมากร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 82.

⁴⁷ กรมศิลปากร, "ประกาศขนานนามพระพุทธรูปปฏิมากรประจำรัชกาล", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 16-17.

ในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเพื่อเป็นที่สักการะแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูล
ละอองธุลีพระบาทด้วย⁴⁸

พระอุทสาหะตั้งกล่าวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ใน
การสร้างความชอบธรรมแก่ราชวงศ์จักรีคือ การสร้างภาพจน์ของสถาบันพระมหากษัตริย์
ที่น่าเชื่อถือ นำเลื่อมใสศรัทธาค่าแก่การยอมรับจากสังคม พระองค์ทรงชี้ให้เห็นว่าพระราช
อำนาจแห่งราชวงศ์มาจากการยินยอมของสังคมที่จะมอบอำนาจการปกครองให้พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเพื่อที่จะชจัดภาวะระส่ำระสายและสร้างความสงบสุข
ให้เกิดขึ้น นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำเอาแบบอย่าง
ของการสร้างค่าน้ำเชื่อถือแก่สถาบันพระมหากษัตริย์และองค์พระมหากษัตริย์ที่เคยใช้
มาในอดีตมาปรับใช้กับราชวงศ์จักรี เช่นการเฉลิมพระเกียรติปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์
จักรี การแสดงถึงพระราชศรัทธาที่พระมหากษัตริย์และพระราชวงศ์ทรงมีต่อพระพุทธรูป
สำคัญ ๆ พระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกทรงเป็นผู้นี้มีคุณสมบัติทั้งทางโลกและทางธรรม ซึ่งทรงเหมาะสมแก่การ
เป็นพระมหากษัตริย์มากกว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งทรงเป็นเพียงผู้ที่มีพระราชอำนาจยึด
เท่านั้น ทั้งนี้ยังรวมไปถึงการที่ปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงมีกำเนิดที่ศักดิ์สิทธิ์และ
ยังทรงเป็นคนไทยในขณะที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงเป็นลูกจีนอีกด้วย

การยืนยันความชอบธรรมในการสืบราชสมบัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากการแสดงถึงความชอบธรรมของราชวงศ์จักรีแล้ว พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงให้เห็นที่ทราบโดยทั่วไปว่าพระองค์ทรงมีสิทธิธรรม
ในราชบัลลังก์เพราะทรงเป็นสมาชิกแห่งราชวงศ์จักรี ในการนี้ทรงแสดงให้เห็นว่า
พระราชอำนาจที่พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรีทรงได้รับจากสังคมเป็นสิ่งที่สืบทอด
ในพระราชวงศ์ ความนี้ปรากฏอยู่ในลิขิตสมณสาสน์คอบหนังสือเสนาบดีพิมพ์ว่า

⁴⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศขนานนามพระพุทธปฏิมากรประจำรัชกาล",
ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 16.

...อันพระราชวงศ์นี้เป็นพระบรมวงศ์มหाराชาอาณาจักรคำวราชตระกูลมาด้วย
ความยินดียอมพร้อมเพียงแห่งคนทั้งปวง ซึ่งไ้รับพระเดชพระคุณและนับถือ
สืบมาในราชตระกูลและอมัจจตระกูลสืบมาได้ 4 ลำดับพระเจ้าแผ่นดินนับกาลก็
เกือบได้ 100 ปีมาแล้ว...⁴⁹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีความชอบธรรมในการสืบทอดพระราช
อำนาจในการปกครองเพราะทรงเป็น

...บรมนัคคาศิราชของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยาม พระองค์เป็นปฐมบรมราชวงศ์
นี้ และเป็นพระบรมราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงสยามซึ่งได้ถึงด้วย
ราชสมบัติสืบพระบรมราชวงศ์มาเป็นที 2 และเป็นปฐมกนิษฐาธิราชของพระเจ้า
แผ่นดินสยามซึ่งได้ได้ถึงด้วยราชสมบัติตั้งพระบรมราชวงศ์มาเป็นที 3...⁵⁰

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงนำเอาสกุลยศของพระองค์
และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาเปรียบเทียบเพื่อยืนยันความเหมาะสมและ
สิทธิธรรมในราชสมบัติแห่งพระองค์ กล่าวคือ ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่าพระองค์ทรง
เป็นพระราชโอรสที่ประสูติแล้วทั้งฝ่ายพระชนกและชนนี ส่วนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระราชโอรสที่ประสูติแล้วแต่เพียงฝ่ายพระชนก เพราะทรงมีพระราช
มารดาเป็นพระสนม⁵¹ คุณสมบัติเหล่านี้คือหนึ่งในข้อยืนยันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงใช้เพื่อพิสูจน์ว่าทรงมีความเหมาะสมที่จะเป็นพระมหากษัตริย์

พระบรมราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับความสัมพันธ์
ระหว่างพระองค์กับกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม

วิธีการอีกวิธีการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ยืนยัน
ความชอบธรรมของพระองค์คือ การพิสูจน์ให้เห็นว่าพระองค์ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ของ

⁴⁹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4,
หน้า 162.

⁵⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ภาษาบาลีในพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าด้วยพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 12-14.

พระมหากษัตริย์ผู้ทรงโลงความสุขแก่สังคมตามสัญญาประชาคม หลักฐานที่ชัดเจนคือ พระราชปณิธานเกี่ยวกับการประกอบพระราชกรณียกิจใน "ประกาศเฉลิมพระชนมพรรษา" พ.ศ. 2407 ความว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติพระบรมราชาภิเษกแล้วตั้งอยู่ในทิศพิชราชธรรม ท่างตำบ่มารุงพระบรมพุทธศาสนา บำเพ็ญพระราชกุศล เพิ่มเต็มขึ้นกว่าธรรมเนียมเดิมเป็นหลายอย่าง ประการหนึ่งพระราชวงศานุวงศ์กรมแล้วก็เลื่อนเป็นกรมใหญ่ที่ยังไม่มีกรมก็ตั้งเป็นกรมขึ้น ชูราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยก็ทรงชุบเลี้ยงให้มีบรรดาศักดิ์ ความตระถุดวงศ์ และทรงชุบเลี้ยงควยคุณวิชาแลความอุทิศของผู้นั้น ๆ ตามควร แก่คุณานุรูป แลวทรงพระมหากรุณาเมตตาแกกราษฎรใหม่โอกาสถวายฎีกาแสดง ความทุกข์รอน ซึ่งมีมาแต่ผู้มีบรรดาศักดิ์แลผู้มีทรัพย์แลชนสาละกุกความไว้มิชำระ แลอื่น ๆ ทุกเดือนมิโคษา... แลวทรงพระอุทิศหาเสด็จออกวาราชการแผ่นดิน วันละ 3 เวลาเสมอมิโคเคลื่อนคลาคุโดยพระทัยทรงพระเมตตาการุณาแกชา หลุดระองว แลดูณาประชาราษฎรเพื่อระงับเหตุภัยมิให้โคความชัคของเคือกรอน แลวก็ทรงสอดส่องตำบ่มารุงเป็คคาชายให้เจริญมากขึ้น... 52

พระราชปณิธานดังกล่าวสะท้อนถึงลักษณะการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่าง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสังคมประการหนึ่งคือ ทรงให้ความสำคัญกับการประกอบพระราชกรณียกิจที่เกี่ยวข้องและมุ่งผลที่เกิดขึ้นในโลกนี้ เช่น สังคมที่สงบสุข การส่งเสริมการค้าอันทำให้เศรษฐกิจเติบโต⁵³ เป็นต้น ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะพระราชกรณียกิจเหล่านี้เป็นสิ่งที่สามารถพิสูจน์และเห็นผลได้ในโลกนี้อันสอดคล้องกับความจำเป็นของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพิสูจน์ความสามารถในการเป็นพระมหากษัตริย์ของพระองค์ ประกอบกับขณะนั้นสังคมไทยเกิดกระแสความคิดที่เป็นเหตุเป็นผล และอยู่ในโลกแห่งประสบการณ์⁵⁴ ทำให้ความสัมพันธ์ในลักษณะนี้เป็นที่เข้าใจได้ของคนในสังคม อาจกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงให้ความสำคัญกับการสร้าง

⁵²กรมศิลปากร, "ประกาศเฉลิมพระชนมพรรษา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 209.

⁵³เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁵⁴ดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, ปากไก่และใบเรือ, หน้า 356-367.

สังคมที่สงบสุขเพื่อประโยชน์สุขแก่ชีวิตในโลกนี้มากกว่าการนำพาสังคมไปสู่พระนิพพาน
ซึ่งทรงมีพระราชดำริว่าเป็นสิ่งที่ยากจะเข้าถึงได้⁵⁵

ลักษณะเด่นอีกประการหนึ่งของความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสังคมคือ มีการดำเนินความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการอย่างชัดเจน
น่าจะเป็นไปได้ว่าฐานะทางการเมืองของพระองค์นับตั้งแต่ก่อนขึ้นครองราชสมบัติเป็น
ปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะนี้ การที่ทรงมีพระราชอำนาจจำกัดทำให้
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าฐานะพระมหากษัตริย์
แห่งพระองค์เป็นเพียง "ผู้รักษาแผ่นดิน"⁵⁶ ที่ทรงมีฐานพระราชอำนาจค้อยกว่าผู้นำ
ทางการเมืองสำคัญ ๆ คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว และขุนนางตระกูล
ขุนนาค พระองค์มิได้ทรงมีความสูงส่งจนมีอาจตะทองได้ ค่วยเจ้านายและขุนนาง
สามารถที่จะตรวจสอบการใช้พระราชอำนาจ เช่น การใช้จ่ายเงินแผ่นดิน⁵⁷ เป็นต้น

ฐานะเช่นนี้ทำให้การใช้พระราชอำนาจในฐานพระมหากษัตริย์ของพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำกัดอยู่เพียงเพื่อประโยชน์ของแผ่นดิน ส่วนกิจการ
ส่วนพระองค์เป็นสิทธิของแต่ละบุคคลที่จะเข้าร่วมโดยมิได้ทรงใช้พระราชอำนาจบังคับ
คงจะเห็นได้จากการที่ทรงมีพระบรมราชานุญาตให้เจ้านายและขุนนางมาช่วยงาน

⁵⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารส่วนบุคคล 254/40 ลายพระหัตถ์
สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ถึง สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทร์
12 พฤษภาคม 2478 ใน นฤมล ชีวรัตน์, "แนวพระราชดำริทางการเมืองของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 47.

⁵⁶ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศเรื่องพระราชทานเบี้ยหวัด
พระโอรสพระธิดาในพระบรมราชวัง ปีฉลุปีศก", ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม 7 ภาค 3, หน้า 149.

⁵⁷ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศเรื่องการนุ่งขาวและกระแสด
พระราชดำริในการที่ทรงแจกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์", ประชุมกฎหมาย
ประจำศก เล่ม 6 ภาค 5, หน้า 306.

พระศพลสมเด็จเจ้าฟ้าจันทรมณฑลตามความสมัครใจด้วยทรงถือว่า การพระศพลนี้เป็น
กิจการส่วนพระองค์มิใช่กิจการที่ทำเพื่อประโยชน์ของแผ่นดินดังเช่นการสร้างเรือรบ
เรือกลไฟ ป้อม กำแพง คีตกิน ฉางข้าว เป็นต้น⁵⁸

การแยกกิจการส่วนพระองค์ออกจากกิจการของแผ่นดินจะเห็นได้ชัดเจน
จากการแยกทรัพย์สินของแผ่นดินกับพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซึ่งเป็นส่วนที่ทรงหามา
ด้วยพระองค์เองและไม่ทรงนำเอาทรัพย์สินของแผ่นดินมาใช้ในกิจการส่วนพระองค์⁵⁹
เช่น ทรงประกาศว่าทรงซื้อเพชรยอดพระอุณาโลมพระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร
ด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพราะการซื้อเพชรนี้เกิดจากพระราชศรัทธาของพระองค์⁶⁰

นอกจากนี้การดำเนินความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการระหว่างพระบาทสมเด็จ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมยังได้รับอิทธิพลจากประสบการณ์ใน
ช่วงที่ทรงผนวชและเสด็จออกโปรดหัวเมืองต่าง ๆ พระราชกรณียกิจนี้ทำให้พระองค์
ได้ทรงติดต่อกับคนหลายกลุ่มหลายระดับไม่ว่าจะเป็นสงฆ์หรือราษฎร⁶¹ ประสบการณ์นี้
คงจะช่วยให้พระองค์ได้ทรงเรียนรู้วิธีการดำรงชีวิตของกลุ่มต่าง ๆ ที่แตกต่างไปจาก
วิถีชีวิตของชนชั้นนำที่ทรงดำรงพระชนม์ชีพอยู่ ประสบการณ์นี้ประกอบกับการที่พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงยอมว่าพระมหากษัตริย์เป็นมนุษย์ทำให้พระองค์ทรง

⁵⁸ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศการฉลองพระสถูปเจดีย์และการ
พระศพลสมเด็จเจ้าฟ้าจันทรมณฑล", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7 ภาค 2, หน้า 46.

⁵⁹ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศเรื่องการนุ่งขาวแลกระแสด
พระราชดำรัสในการแจกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์", ประชุมกฎหมายประจำศก
เล่ม 6 ภาค 5, หน้า 306.

⁶⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประกาศพระราชทานเพชร
ยอดพระอุณาโลมพระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4
พ.ศ. 2394-2400, หน้า 119.

⁶¹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. สารตราท่าน
เจ้าพระยาอรรคมหาเสนาถึงพระยาสุรินทสังวรามปลัด พระยภักดิ์ หลวงมหาคไทย
และกรมการทั้งหลาย จ.ศ. 1220 เล่ม 15, หน้า 16.

สามารถริเริ่มใช้ความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการ กับกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมนอกเหนือไป จากความสัมพันธ์ในฐานะพระมหากษัตริย์ผู้สูงส่ง และประกอบด้วยชนมประเพณีและ เครื่องประดับอิสริยยศอันทำให้ทรงห่างเหินจากพสกนิกรในพระราชอาณาจักร

จึงอาจแบ่งความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับคนในสังคมออกเป็น 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่เป็นทางการและลักษณะที่ไม่เป็นทางการ ความสัมพันธ์ในลักษณะแรกคือการแสดงพระองค์เป็นตัวแทนของแผ่นดินที่จะสร้าง ระเบียบและความสุขแก่สังคม เช่น ทรงประกาศว่าผู้ที่วางเพลิงยุ้งฉาง เรือนรับ แหกเมืองหรือพระอารามต่าง ๆ ซึ่งเป็นของหลวงถือว่าได้ทำการประทุษร้ายต่อ พระองค์ซึ่งทรงเป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วยจึงต้องได้รับโทษสถานหนัก⁶² หรือทรง ประกาศว่าทรงมีสิทธิที่จะพระราชทานพระบรมราชานุญาตแก่ราษฎรโดยโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นการเสียภาษีตลาดจากราษฎรที่ค้าขายริมถนนซึ่งเป็นที่หลวง⁶³

การดำเนินความสัมพันธ์อีกลักษณะหนึ่งคือ การแสดงความสัมพันธ์ที่ไม่เป็น ทางการต่อคนในสังคม ความสัมพันธ์นี้ทำให้วิถีความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสังคมมิได้ถูกผูกมัดให้อยู่กับความเป็นทางการตลอดเวลา และมีความคล่องตัวมากขึ้นในสถานการณ์ที่ต่างกัน ในบางขณะพระองค์ทรงผ่อนปรน กฎเกณฑ์ข้อปฏิบัติที่คนในสังคมพึงกระทำต่อพระองค์ เช่น ทรงมีพระบรมราชานุญาต ว่าราษฎรจะจุดโคมประดับบ้านเรือนในวันเฉลิมพระชนมพรรษาเพื่อแสดงความจงรัก ภักดีหรือไม่ก็ได้⁶⁴

⁶² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ประกาศกำหนดโทษผู้ร้ายทิ้งไฟ", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 79.

⁶³ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุดหมายเหตุการณ์ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 393 พระราชกระแสเรื่องห้ามมิให้ชื้อม้าโคกระบือเข้าในสนามหน้าพระที่นั่ง.

⁶⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาที่ 2", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7 ภาค 2 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เคลิเมิ้ล, 2489), หน้า 99-100.

ในการดำเนินความสัมพันธ์กับคนในสังคมตามสัญญาประชาคม พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพระราชกรณียกิจแตกต่างกันออกไปตามความแตกต่างทางฐานะ หน้าที่และบทบาทของคนในสังคมซึ่งอาจแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ เจ้านายกับขุนนาง สงฆ์และราษฎร

1. ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านายและขุนนาง

หลักการที่พระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้สร้างความสัมพันธ์กับเจ้านายและขุนนางซึ่งเป็นชนชั้นปกครองของสังคมไทยจะปรากฏอยู่ในตอนหนึ่งของบทพระราชนิพนธ์เรื่อง "นานาธรรมวิจารณ์" ว่า

...ท่านผู้นั้นจึงได้เป็นเจ้าแผ่นดินใหญ่เรียกว่ามหาสุริยราช เลือกผู้ฉลาดและเที่ยงธรรมเป็นตุลาการผู้พิพากษาความในดินที่ต่าง ๆ โดยสมควร แลเลือกคนที่มีฝีมือกล้าหาญเป็นทหาร สำหรับลาดตระเวนตรวจราหามปรามความชั่วแลจับโจรผู้ร้ายมาทำโทษตามชนบราชการ อำมาตย์ฝ่ายพลเรือนแลทหารจึงเกิดขึ้นดังนี้...⁶⁵

นั่นคืออำนาจในการปฏิบัติหน้าที่ของชนชั้นปกครองที่มีมาจากองค์พระมหากษัตริย์ ภัยพิบัติที่พระมหากษัตริย์ทรง เป็นผู้กำหนดและมอบหมายอำนาจหน้าที่ให้แก่ผู้ที่มีพระบรมราชวินิจฉัยว่าเหมาะสม ผู้ที่ปฏิบัติงานอย่างมีประสิทธิภาพจะได้รับพระมหากรุณาธิคุณบำรุงรักษาให้มีความเป็นอยู่ที่ดี⁶⁶ จึงเป็นพันธะหน้าที่ของผู้ที่ได้รับมอบหมายอำนาจหน้าที่เหล่านั้นที่จะต้องปฏิบัติหน้าที่โดยเต็มความสามารถ

อย่างไรก็ตามเนื่องจากในความเป็นจริงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพะจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายและขุนนางมีอิทธิพลสูงจนยากที่พระองค์จะทรงสามารถแสดงพระองค์ว่าเป็นที่มาแห่งอำนาจทั้งปวงได้อย่างเต็มที่ พระองค์จึงได้

⁶⁵ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมูขรรคมคี่ นานาธรรมวิจารณ์ เลขที่ 10 มีคที่ 75 ฐ 107.

⁶⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยบำเหน็จของผู้มีอำนาจออกไปอยู่หัวเมือง", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 105-106.

แต่เพียงนำเอาแนวพระราชดำริ เฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ในทางที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่เจ้านายและขุนนางเป็นแนวทางในการดำเนินความสัมพันธ์เพื่อที่จะทรงได้รับความจงรักภักดีเป็นการตอบแทน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์แก่เจ้านายและขุนนางมาโดยตลอดด้วยการพระราชทานเบี้ยหวัด⁶⁷ พระราชทานคนให้ไว้ใช้งานและเก็บภาษี⁶⁸ ทรงแต่งตั้งให้เป็นเจ้าภานุนายอากร⁶⁹ พระราชทานอภิสิทธิ์เหนือสามัญชน เช่น ได้รับการยกเว้นไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน⁷⁰ การปรับโทษความผิด⁷¹ บุตรซึ่งเป็นขุนนางมีสิทธิรับมรดกที่ดินที่บิดาได้รับพระราชทาน⁷²

⁶⁷ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่อุบายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 71 เรื่องถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาสามาดตัว.

⁶⁸ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่อุบายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 82 เรื่องความเล้าลือ 3 ประการ.

⁶⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่อุบายเหตุการณ์ที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 11 จารึกฐานพระปรารักษ์และพระราชกรมานุสรวิศตวายุ ฯลฯ.

⁷⁰ กรมศิลปากร, "ประกาศไม่ให้หม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจนบุตรหลานเดินทางไปเที่ยวตามหัวเมืองโดยไม่ขู่ลา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 89.

⁷¹ ตัวอย่างคือการกำหนดโทษแก่ผู้ที่ไม่ดูแลปล่อยให้สงฆ์ปราศจากอาศัยอยู่ในบ้านเรือนใกล้เคียงโดยผู้ที่มีศักดินา 1200 ไร่ขึ้นไปจะต้องโทษเข้าเคียนเป็นเวลา 1 เดือน ส่วนผู้ที่มีศักดินา 400 ไร่ลงมาต้องโทษเข้าเคียน 2 เดือน กุ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศว่าด้วยเรื่องฟ้องปราศิก", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 3, หน้า 74-75.

⁷² หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่อานาน ประกาศว่าด้วยเรื่องพระพุทธรักษา เลขที่ 19 ฐิติ 107 มัคที่ 75.

การพระราชทานศักดินาเป็นอีกวิธีหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เพื่อเน้นความเป็นผู้อุปถัมภ์ของพระองค์ ในการนี้ได้ทรงมีพระบรมราชโองการให้พระศรีสุนทรโวหาร ขุนสารประเสริฐ และขุนมหาสิทธิโวหาร ร่วมกันเรียบเรียงลำดับตำแหน่งศักดินาของเจ้านายและขุนนางให้ละเอียดกว่าเดิม⁷³ เช่น กำหนดศักดินาเจ้านายตอนหนึ่งว่า

...สมมุติเจ้าลูกน้ำ อาซึ่งร่วมพระชนกชนนีกับสมเด็จเจ้าหลวงนั้น ถ้าแต่ก่อนที่เป็นชายใดเป็นกรมพระราชวัง แต่เมื่อแผ่นดินปัจจุบันนั้นไม่เป็น โทษ ลูกเป็นกรมพระราชวังก็ตีให้คงศักดินา 10000 หนึ่งตามยศเดิม ที่เป็นหญิงถ้าเป็นสมเด็จพระราชเทวี ในสมเด็จเจ้าแผ่นดินพระองค์ก่อนมาก็ให้ทรงศักดินา 10000 ที่ไม่ใดเป็นกรมพระราชวังแลพระราชเทวีเกาเป็น แต่เจ้าฟ้าแลพระองค์เจ้าในแผ่นดินก่อน ถ้าไม่มีกรมก็ให้ทรงศักดินา 20000 ถ้ามีกรมก็ให้ทรงศักดินา 50000 เหมือนกันกับสมเด็จเจ้าอนุวงศ์เจ้าฟ้า...⁷⁴

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระบรมราชาธิบายย้าว่า ระบบศักดินานี้เป็นสิ่งที่พระองค์พระราชทานแก่เจ้านายและขุนนางเพื่อเป็นเครื่องเชิดชูเกียรติให้มีความยิ่งใหญ่เหนือคนทั่วไป ทำให้ผู้คนยำเกรงและยอมรับอำนาจเปรียบได้กับ "สัตว์ที่มีขนพองขน ที่มีเสียงแฉกเสียงให้คนกลัวอยู่ในอำนาจ... ก็มีคุณให้คนในบ้านนั้น เมืองนั้นรู้จักอำนาจที่เป็นในการพิพากษาจะไต่ยาเียงเกรงกลัว"⁷⁵

นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างกฎเกณฑ์เกี่ยวกับการจัดลำดับยศและฐานะของเจ้านายและขุนนางเพิ่มขึ้น กล่าวคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มอิสริยยศ "กรมสมเด็จ" เพื่อพระราชทานแก่เจ้านายที่มีความชอบเป็นพิเศษ⁷⁶

⁷³ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 410 พระราชบัญญัติเรื่องศักดินา.

⁷⁷ เรื่องเดียวกัน.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁷⁶ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 143.

สำหรับขุนนางนั้นพระองค์ทรงสถาปนายศ "สมเด็จพระเจ้าพระยา" เพื่อพระราชทานแก่
ขุนนางตระกูลมุนาคคือ สมเด็จพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) และสมเด็จพระ
เจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) ในการนี้ได้เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทาน
สุพรรณบัฏถวายพระองค์เอง เช่นเดียวกันกับการสถาปนากรมเจ้านาย⁷⁷

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงดำเนินความสัมพันธ์
อย่างไม่เป็นทางการกับชนชั้นปกครองด้วยการ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายและขุนนาง
เข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมบางประการที่เคยสงวนไว้สำหรับพระมหากษัตริย์ เช่น
พระราชทานพระบรมราชาอนุญาตให้จัดละครผู้หญิงและใช้หมอนวคคนเกี่ยวกับพระองค์ได้⁷⁸

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงพระมหากษัตริย์คุณแก่
เจ้านายและขุนนางอย่างสูงเช่นนี้ พระองค์จึงทรงมีพระราชประสงค์ที่จะให้บุคคล
เหล่านี้ถวายความจงรักภักดีด้วยการขึ้นตรงและเชื่อฟังพระมหากษัตริย์และปฏิบัติตามบัญชา
เช่น เมื่อขุนนางที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไปเมื่อเดินทางออกนอกเขตกรุงเทพฯ ต้องทำ
หนังสือกราบบังคมทูลต่อพระองค์และรายงานต่อต้นสังกัด⁷⁹ รวมทั้งปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็ม
ความสามารถได้แก่การชักชวนให้ราษฎรทำนาในฤดูทำนา เก็บภาษี รักษาความสงบ
เรียบร้อย ควบคุมการทำบัญชีไพร่ ป้องกันพระพุทธศาสนา ถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา⁸⁰ ซึ่ง
พระองค์ทรงริเริ่มการร่วมเสวยน้ำพระพิพัฒน์สัตยากับเจ้านายและขุนนางอันเป็น
เสมือนการย้ำพันธะสัญญาที่พระองค์และชนชั้นปกครองมีต่อกัน

⁷⁷ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำวรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 144.

⁷⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยละครผู้หญิงและเรื่องหมอเรื่องข้าง",
ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 111-112.

⁷⁹ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศให้ผู้ที่ไปราชการหัวเมืองและ
ต่างประเทศทำหนังสือกราบบังคมทูลโดยตรง", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5
ภาค 7 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), หน้า 256.

⁸⁰ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุ่จกหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 3
พระบรมราชาบาทแก่พระพนมสารคาม.

การดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้านายและขุนนางจึงกล่าวชี้ให้เห็นว่าพระองค์ทรงใช้วิธีการที่ประนีประนอมอัน ได้แก่ ความสัมพันธ์ในลักษณะที่เป็นการพึ่งพากันระหว่างพระมหากษัตริย์กับเจ้านาย และขุนนางคือ ขณะที่พระมหากษัตริย์เป็นผู้พระราชทานพระมหากรุณาธิคุณ ในทาง กลับกันเจ้านายและขุนนางก็ต้องถวายความจงรักภักดีและปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มความสามารถ

2. ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับคณะสงฆ์

แม้ว่าสงฆ์จะเป็นกลุ่มคนที่มีฐานะในสังคมสูง แต่เนื่องจากฝ่ายอาณาจักร มีอำนาจที่เข้มแข็งทำให้สงฆ์ไม่สามารถจะเข้ามามีบทบาททางการเมืองอย่างสูง เมื่อเทียบกับบทบาทของเจ้านายและขุนนาง เหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสามารถให้พระราชอำนาจควบคุมคณะสงฆ์ได้มากกว่าที่ทรงใช้กับเจ้านาย และขุนนาง ในการนี้พระองค์ทรงนำเอาความคิดเรื่องพันธะสัญญาที่พระมหากษัตริย์ และคณะสงฆ์มีต่อกันมาเป็นเครื่องยืนยันความชอบธรรมในการแทรกแซงคณะสงฆ์ กล่าวคือ การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีหน้าที่ในการทำนุบำรุงพุทธศาสนาให้เจริญรุ่งเรือง หากสงฆ์ไม่ปฏิบัติตนเป็นผู้สืบพระศาสนาที่ดี ละเมิดพระธรรมวินัยหรือกฎหมาย พระมหากษัตริย์ก็ทรงมีความชอบธรรมที่จะเข้าควบคุมคณะสงฆ์⁸¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงนำเอาความคิดเรื่อง ความเลื่อมของพระพุทธรูปจากคติบัญญัติอานทรราชานในปริเฉทสุดท้ายของคัมภีร์ ปฐมสมโพธิกถา⁸² มาทรงอ้างว่าในรัชสมัยของพระองค์เป็นกสิยุค พระพุทธรูป

⁸¹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี เลขที่ 13 มัคที่ 75 คู่ 107 ว่าด้วย บุคคลบางพวกอาศัยพระพุทธรูป และกรมศิลปากร, "ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้คบ ภิภษุ สามเณรที่ประพฤตินาจารย์", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 78.

⁸² คติบัญญัติอานทรราชานคือความเลื่อม 5 ประการในพระพุทธรูป ได้แก่ความเลื่อม แห่งพระปริยัติ, พระปฏิบัติ, การตรัสรู้ มรรค และผล, สมณเพศและพระชาติ จาก นฤมล ชีร์วัฒน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว", หน้า 77.

เสื่อม⁸³ สงฆ์มิได้ปฏิบัติหน้าที่เพื่อประโยชน์ทั้งในชาตินี้และชาติหน้า⁸⁴ ทั้งนี้ประกอบกับในรัชสมัยของพระองค์ได้ปรากฏว่ามีสงฆ์ประพฤติวิสัยและกฎหมายอยู่บ่อยครั้ง เช่น สูบฝิ่น สูบกัญชา ยกพวกตีกัน เล่นการพนัน⁸⁵ สงฆ์บางรูปทำไร่และขายข้าวและสินค้าอื่น ๆ⁸⁶ นอกจากนี้ยังมีผู้ที่เข้ามาบวชเพื่ออาศัยการบิณฑบาตเลี้ยงชีพโดยมิได้มีศรัทธาอย่างจริงจังอีกด้วย⁸⁷ พฤติกรรมของสงฆ์เหล่านี้ล้วนแต่ขัดต่อหน้าที่อันพึงประพฤติปฏิบัติจึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถใช้เป็นข้ออ้างในการแทรกแซงคณะสงฆ์

แนวพระราชดำริที่เห็นเหตุเป็นผลช่วยให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสามารถพัฒนาพระบรมราชาธิบายเพื่อสร้างความยอมรับต่อการแทรกแซงคณะสงฆ์ของพระองค์ยิ่งขึ้น กล่าวคือ พระองค์ทรงสามารถวินิจฉัยสงฆ์ในฐานะมนุษย์และใช้เป็นประเด็นในการสร้างความเข้าใจที่สังคมมีต่อสงฆ์ว่าที่แท้จริงแล้วสงฆ์คือ "มนุษย์บุรุษชายผู้มีศรัทธาอุทิศสละปฏิบัติทำตามคำสั่งของพระพุทธเจ้า"⁸⁸ ฐานะ

⁸³ กรมศิลปากร, "ประกาศห้ามคฤหัสถ์ไม่ให้คบภิกษุ สามเณร ที่ประพฤติอนาจาร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 53.

⁸⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยเรื่องฟ้องปราชิก", เล่มเดิม, หน้า 46.

⁸⁵ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 127.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁸⁷ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี เลขที่ 6 มัคที่ 75 ฐุ 107 ว่าด้วยหลักพระศาสนา.

⁸⁸ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระพุทธรูปศิลาขาว", พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมราชวงศ์ชัชวาลิน เกษมศรี ต.จ. ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 17 มิถุนายน 2528 (ม.ป.ท. : ม.ป.ป.), หน้า 76.

อันนำเคารพเลื่อมใสของสงฆ์เกิดจาก

...ว่าโดยสมมุติฐานกลุ่ม ๆ ก็ว่าเป็นผู้เข้าไปอธิบายฐานศิลปะเป็นนิตยและเล่า
เรียนต่อกันให้ใคร่ความรูเป็นครูอาจารย์ผู้อื่นต่อไปไม่ให้อาศาสนาสงฆ์ พวกนั้น
แคลงสงสัยว่าเป็นบุคคลควรที่ศฤหรั แมมียศเป็นเจ้าเป็นนายก็ทองถวาย
นมัสการ... 89

เมื่อสงฆ์คือมนุษย์ซึ่งฐานะอันสูงส่งเป็นสิ่งสมมติ สงฆ์จึงอาจที่จะกระทำความคิดพลาด
ได้เช่นคนทั่วไป หากสงฆ์ไม่ปฏิบัติตามพระวินัยและหน้าที่ของสงฆ์อย่างครบถ้วนยอม
สูญเสียฐานะอันควรยกย่อง

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแสดงให้เห็นว่าพระองค์ได้
ทรงปฏิบัติหน้าที่ขององค์คร ศาสนูปถัมภกที่ดี ตัวอย่างเช่นทรงถวายเงินเป็นนิตยภัต
แก่สงฆ์ชั้นพระราชาคณะจนถึงสงฆ์อนุจรทุกเดือนรวมปีละ 1,000 ชั่งเศษ⁹⁰ และ
ยังได้ทรงถวายสิ่งของแก่สงฆ์ทุกครั้งที่มาเข้าเฝ้า⁹¹ พระราชกรณียกิจเหล่านี้
ประกอบกับการอ้างพันธะสัญญาระหว่างพระมหากษัตริย์กับคณะสงฆ์ทำให้พระองค์ทรง
มีความชอบธรรมในการควบคุมคณะสงฆ์ วิธีการของพระองค์คือการออกกฎหมายว่า
ด้วยการกระทำผิดพระวินัยหลายฉบับ เช่น "ประกาศว่าด้วยทรงทำนุบำรุงพระศาสนา"
"ประกาศพระราชบัญญัติให้ภิกษุสามเณรแลศิษย์วัดเมื่อประพฤติดอนาจารแล้วให้มาลูแก่
โทษเสียจะยกให้" "ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้แทงหวายแลประพฤติดอนาจาร"
และ "ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ" เป็นต้น⁹²

⁸⁹ หอพระสมุควชิรญาณ, หมวกธรรมคดี เลขที่ 13 มัดที่ 75 คุ้ม 107
ว่าด้วยบุคคลบางพวกอาศัยพระพุทธศาสนา.

⁹⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระบรมราชโองการให้
กราบทูลกรมหมื่นบวรวัธน์", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,
หน้า 418.

⁹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁹² กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400,
หน้า 250, 257 และ 296.

แม้ว่าพระบรมราชาธิบายในการแทรกแซงกิจการของสงฆ์จะมีลักษณะที่คล้ายคลึงวิธีการที่บรรพชนครีแห่งราชวงศ์จักรีได้ทรงใช้มาแล้วคือ การอ้างบทบาทและหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ผู้จรรโลงพระพุทธศาสนาที่กำลังอยู่ในภาวะที่เสื่อมลงเข้าแทรกแซงคณะสงฆ์ รวมทั้งการออกกฎหมายควบคุมคณะสงฆ์เช่นเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงริเริ่มด้วยการทรงตรา "กฎพระสงฆ์" อันทำให้ฝ่ายอาณาจักรสามารถปกครองคณะสงฆ์โดยตรง⁹³ อย่างไรก็ตาม วิธีการของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะเฉพาะคือ การที่ทรงพยายามทำให้สังคมยอมรับภาพพจน์ใหม่ของสงฆ์คือ การเป็นมนุษย์ที่สามารถกระทำผิดและได้รับการลงโทษได้ วิธีนี้เป็นส่วนสนับสนุนให้พระองค์ทรงมีความชอบธรรมในการขยายพระราชอำนาจเหนือคณะสงฆ์ได้ดียิ่งขึ้น

3. ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎร

ระบบไพร่ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับราษฎรห่างเหิน โดยที่พระองค์ทรงตระหนักว่าราษฎร เป็นที่มาของแรงงานและภาษี⁹⁴ พระองค์จึงทรงพยายามอย่างมากที่จะสร้างความสัมพันธ์โดยตรงกับราษฎรและทำให้ราษฎรมีความจงรักภักดีต่อพระองค์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเอาความคิดเรื่องสัญญาประชาคมมาปรับให้เข้ากับปัญหาความเดือดร้อนของราษฎร กล่าวคือ ช่วงก่อนที่จะเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ได้เคยเสด็จขุดงค์ไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ทำให้

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁹³ สายชล วรณรัตน์, "พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)", หน้า 51.

⁹⁴ กรมศิลปากร, "ประกาศให้ยกค่าไม้ป่าไผ่ค่าน้ำมัน", ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 165-166.

ทรงทราบถึงความเป็นอยู่และทุกข์สุขของราษฎร⁹⁵ และเมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ พระองค์ทรงพบว่าปัญหาสำคัญประการหนึ่งของราษฎรคือการถูกมุลนายกคชี่เอาเปรียบ จนบางครั้งต้องอพยพหนีไปอยู่ในป่า หรือไม่ก็รวมตัวกันก่อความวุ่นวาย⁹⁶ พระองค์ จึงทรงเน้นที่จะแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีความเมตตากรุณาดูแลเอาใจใส่ราษฎร อย่างใกล้ชิดเช่นเดียวกับที่บิดาปฏิบัติต่อบุตร ดังที่ทรงประกาศว่า พระมหากษัตริย์เป็น ผู้ที่ "คนทั้งปวงยกย่องตั้งไว้เป็นที่พึ่ง ใครมีทุกข์ร้อนด้วยความประการใดก็ย่อมมาร้อง ให้ช่วยค้ำหนึ่งทารกเมื่อมีเหตุก็มาร้องหาบิดามารดา"⁹⁷ และเมื่อพระมหากษัตริย์ ทรงสร้างประโยชน์สุขแก่สังคมาจึง "ควรที่คนทั้งหลายซึ่งเป็นไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินจะ คิดถึงพระคุณ มีกตัญญูทอใต่ฝ่าละออง"⁹⁸ ดังนั้นแล้วความสัมพันธ์ระหว่างพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับราษฎรจึงได้แก่ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ ผู้ทรงพระกรุณาภิรมย์กับข้าแผ่นดินผู้จงรักภักดี

ก. พระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระกรุณา

พระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพื่อแสดงถึง ความเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระกรุณาแบ่งออกได้เป็น 3 ลักษณะ คือ การให้

⁹⁵ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. สารตราท่านเจ้า พระยาอรรมหาเสนาถึงพระยาสุรินทหลังวรามปลัด พระยาอภัยภักดี หลวงมหาดไทย และกรมการทั้งหลาย จ.ศ. 1220 เล่ม 15, หน้า 16.

⁹⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องคนกองนอก", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 99-102 และ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชหัตถเลขาถึงคณะทูตรวมกัน", พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, หน้า 513.

⁹⁷ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศดาวหางปีระกาตรีศก", ประชุม กฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 4 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), หน้า 246-247.

⁹⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศเฉลิมพระชนม์พรรษา", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 209.

ความสำคัญแก่ราษฎรมากขึ้น การเพิ่มสิทธิแก่ราษฎร และการดูแลให้ราษฎรอยู่เป็น
เป็นสุข

1. การให้ความสำคัญแก่ราษฎร แนวพระราชดำริแบบมนุษยนิยม
คงจะเป็นปัจจัยที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงราษฎร
ทั่วไปในฐานะมนุษย์มากกว่าเดิมที่เป็นเพียงข้าชีวิตและข้าแผ่นดินแต่อย่างเดียว เป็น
ที่น่าสังเกตว่าในการทรงประกอบพระราชกรณียกิจก็ การทรงกำหนดนโยบายของ
รัฐก็ดี พระองค์ทรงคำนึงถึงความคิดและความเป็นอยู่ของราษฎรอย่างมาก เช่น
การที่พระองค์ทรงออกประกาศหลายฉบับเพื่อให้ราษฎรมีความเข้าใจและยอมรับ
การติดคอค้าขายกับตะวันตกกล่าวคือ ทรงมีพระบรมราชาธิบายว่าชาวตะวันตกทุก
ชาติต่างก็มีความรู้ในการประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ เมื่อเข้ามาอยู่ในไทยก็จะได้
ประดิษฐ์เครื่องมือเครื่องใช้ออกขายในราคาที่ถูกกว่าที่สั่งซื้อจากนอก รวมทั้งจะได้
ถ่ายทอดความรู้ให้แก่ชาวไทยอันจะทำให้การช่างเจริญกว่าแต่ก่อน⁹⁹ ยิ่งกว่านั้นการ
ที่ชาวตะวันตกเข้ามาลงทุนทำการ เกษตรกรรมจะเป็นการช่วยเปิดพื้นที่เพาะปลูกซึ่ง
จะทำให้ผลผลิตการ เกษตรและรัฐบาลก็สามารถเก็บภาษีได้มากขึ้น¹⁰⁰ ส่วนราษฎร
ก็สามารถหารายได้เพิ่มเติมจากการไปรับจ้างชาวตะวันตกทำงานได้อีกด้วย¹⁰¹
นอกจากนี้เศรษฐกิจของไทยจะดีขึ้นเพราะปริมาณสินค้าที่ชาวตะวันตกนำออกมา
ที่ให้นำเข้ามาขายให้กับคนไทย¹⁰²

⁹⁹ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยการประพดิตต่อฝรั่งเศษ อังกฤษ และ
อเมริกันเข้ามาอยู่ในไทย", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 143.

¹⁰⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

¹⁰¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศฝรั่งทำหนังสือสัญญา", ประชุม
กฎหมายประจำศกเล่ม 5 ภาค 6, หน้า 204.

¹⁰² เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศให้ค้าขายแลรับจ้างทำการต่อคน
นอกประเทศแลห้ามไม่ให้ตื่นตกใจเล่าจากการผิด ๆ", เล่มเดิม, หน้า 218.

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงให้เห็นที่ประจักษ์ว่าทรงให้ความสำคัญแก่ราษฎร เช่น พระราชทานตราภูมิคุ้มค่านาและตราภูมิคุ้มห้ามอาการสมภักษรตลาดค่าน้ำ¹⁰³ หรือพระราชทานผ้าลายและทำประกาศสรร เสริญราษฎรที่ทำนาถวายโดยไม่คิดค่าแรง¹⁰⁴ ทั้งนี้รวมไปถึงการนำเอาภาษีมาสร้างสิ่งที่เป็นสาธารณประโยชน์ เช่น ประกาศจ่ายเงินภาษีข้าวซื้ออิฐขนาดใหญ่ช่วยซ่อมแซมถนนในพระนครและสะพาน¹⁰⁵

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงปรับขนบประเพณีที่มีไว้เพื่อสร้างค่านิยมแก่พระมหากษัตริย์จนทำให้ทรงห่างไกลจากราษฎร เพื่อให้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่ใกล้ชิดกับราษฎร ในการนี้พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ลดข้อห้ามต่าง ๆ เพื่อให้ราษฎรสามารถใกล้ชิดพระองค์ได้มากขึ้น ที่เห็นได้ชัดเจนคือการออกประกาศยกเลิกการยิงกระสุนขี้โลงผู้ที่จะเข้าชมพระบารมี พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิดและยังทรงเสด็จไปทักทายราษฎรที่ทรงรู้จัก¹⁰⁶ ใน พ.ศ. 2403 ได้ทรงออกประกาศให้ราษฎรทั้งในกรุงเทพฯ และหัวเมืองที่อายุตั้งแต่ 60 ปีขึ้นไปและราษฎรที่ทรงเคยรู้จักมาก่อนมาเข้าเฝ้ารับเสด็จ

¹⁰³ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศร่างตราภูมิคุ้มค่านา", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 3, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), หน้า 228-229.

¹⁰⁴ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมู่อุดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1218 เลขที่ 50 ร่างสารตราถึงเจ้าพระยามหาศรีชมรมให้แต่งกรรมการผู้ใหญ่ไปปักกรุยถนน.

¹⁰⁵ กรมศิลปากร, "ประกาศจ่ายเงินภาษีเข้าบำรุงพระนคร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404, หน้า 11-12.

¹⁰⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศยกเลิกการยิงกระสุนและอนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าได้ในทางเสด็จพระราชดำเนิน", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 197.

เพื่อจะทรงพระราชทานเงินแก่ราษฎรเหล่านั้นคนละ 1 บาททุกคน¹⁰⁷ อีกทั้งทรงริเริ่มการเสด็จพระราชดำเนินและประทับทอดพระเนตรในพระราชพิธีตรียัมปวายอีกด้วย¹⁰⁸

2. การเพิ่มสิทธิแก่ราษฎร แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีพระราชดำริว่าพระมหากษัตริย์คือเจ้าชีวิตและเจ้าแผ่นดิน¹⁰⁹ แต่ในทางปฏิบัติพระองค์ทรงรับรองสิทธิบางประการของราษฎรอย่างชัดเจน เช่น ทรงประกันสิทธิแก่ราษฎรเพื่อป้องกันไม่ให้ถูกนายเงินชู้ครีคด้วยการกำหนดอัตราดอกเบี้ยและค่าป่วยการที่แน่นอน¹¹⁰ การยอมรับสิทธิบางประการของราษฎรที่ได้ออกให้เกิดความเปลี่ยนแปลงต่อชีวิตของราษฎรไทยอย่างมากคือ การที่พระองค์พระราชทานสิทธิให้ราษฎรสามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเองในบางส่วนและยังมีสิทธิในการครอบครองทรัพย์สินโดยเฉพาะที่ดินอีกด้วย

ก) สิทธิในการกำหนดวิถีชีวิต ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงเวลาที่เริ่มมีการยอมรับสิทธิบางประการของราษฎรอย่างเห็นได้ชัด ราษฎรจึงมิได้เป็นเพียงแต่ข้าแผ่นดินที่จะต้องปฏิบัติตามพระบรมราชโองการหรือถูกกำหนดขอบเขตการดำรงชีวิตด้วยระบบไพร่ หากแต่สามารถเลือกแนวทางของชีวิตได้บ้าง เช่น ราษฎรได้รับพระราชทานพระบรม

¹⁰⁷ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศให้ผู้ที่ทรงรู้จักมาเฝ้าจะพระราชทานเงิน", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 3, หน้า 168.

¹⁰⁸ H.G. Quaritch Wales, Siamese State Ceremonies. (London : Bernard Quaritch, Ltd., 1931), p. 243.

¹⁰⁹ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยออกพระนามแลคำกราบทูล", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 114.

¹¹⁰ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "พระราชบัญญัติเรื่องเงินกู้แลขายตัวให้คิดดอกเบี้ยเพียงชั่งละบาท" ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 8 ภาค 2, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, 2478), หน้า 22-23.

ราชานุญาตให้เป็นแรงงานรับจ้างทำงานกับชาวต่างชาติ อันเป็นผลจากการขยาย
ตัวทางการค้ากับตะวันตก¹¹¹

กรณีของการพระราชทานสิทธิแก่ราษฎรที่น่าสนใจคือการให้ปัจเจกบุคคล
มีสิทธิในชีวิตของตนเองมากขึ้นกว่าที่เคยเป็นมา ได้แก่ การเพิ่มสิทธิแก่ผู้ที่เป็นบุตร
และภรรยาในเรื่องการขายตัวและการแต่งงาน แต่เดิมผู้ที่เป็นบิดามารคามีสิทธิใน
ชีวิตบุตรและสามีมีสิทธิในชีวิตของภรรยา บพพระไอยการทาสในกฎหมายตรา
สามดวงได้บัญญัติไว้ว่า "ถ้าตัวแลพ่อแม่่นายเงินเอาชื่ออยู่ในกรมชรรมนั้นท่านว่า
เป็นสิทธิ"¹¹²

น่าจะเป็นไปได้ว่าการพระราชทานสิทธิในชีวิตแก่ราษฎรมากกว่า
ที่เป็นมาในอดีตได้รับอิทธิพลจากความคิดของชาวตะวันตกที่ให้ความสำคัญกับความ
เท่าเทียมกันในความเป็นมนุษย์ และถือว่าความเสมอภาคเป็นเครื่องบ่งชี้ถึงความ
เจริญของบ้านเมือง¹¹³ ขณะเดียวกันความจำเป็นในการปรับปรุงบ้านเมืองให้
เป็นที่ยอมรับของชาวตะวันตกคงเป็นปัจจัยกระตุ้นให้พระองค์ทรงให้ความสำคัญ
กับราษฎรยิ่งขึ้นด้วย ในการนี้พระองค์ทรงประกาศรับรองสิทธิในชีวิตของปัจเจก
บุคคลว่า "บิดามารดาไม่ได้เป็นเจ้าของบุตรชายหญิง ทั้งหนึ่งคนเป็นเจ้าของัว
กระปือ ช่างม้า จะตั้งราคาขายตามชอบใจ...เมื่อบิดามารดาหากจนจะขายบุตร

¹¹¹ กรมศิลปากร, "ประกาศอนุญาตให้คนในบังคับสยามรับจ้างทำงาน
ของกงสุลอังกฤษไว้", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 189-190.

¹¹² กรมศิลปากร, "พระไอยการทาส", กฎหมายตราสามดวง
(กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดคุรุศึกษา, 2521), หน้า 312.

¹¹³ ทรายละเอียดความคิดเรื่องความเสมอภาคของตะวันตกที่เผยแพร่
ในสังคมไทยในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจาก หนังสือ
จดหมายเหตุ เล่มที่ 2 เลขที่ 10 วันที่ 22 กรกฎาคม 2408.

ยอมรับค่าตัวแต่เพียงไรก็ขายได้เท่านั้น"¹¹⁴ นอกจากนี้ได้ทรงกำหนดว่าบิดามารดามีสิทธิที่จะขายบุตรโดยมิต้องให้บุตรลงแกลงใจแสดงความยินยอมเฉพาะกรณีที่บุตรอายุไม่ถึง 15 ปีและยังอยู่กับบิดามารดา หากบุตรไม่ได้อยู่กับบิดามารดาก็ไม่มีสิทธิขายบุตรนั้น เมื่อบุตรมีอายุตั้งแต่ 15 ปีขึ้นไป การที่บิดามารดาจะนำบุตรไปขายจะต้องได้รับความยินยอมจากบุตรก่อน¹¹⁵

การให้สิทธิแก่สตรีในการแต่งงานและการเป็นเจ้าของชีวิตของตนเอง เป็นอีกกรณีหนึ่งที่แสดงถึงการให้ความสำคัญกับสิทธิในชีวิตของราษฎรที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับอิทธิพลจากค่านิยมของชาวตะวันตก¹¹⁶ พระองค์ทรงมีพระบรมราชโองการให้ยกเลิกกฎหมายเดิมที่ให้สิทธิแก่สามีที่จะขายภรรยาโดยมิได้รับความยินยอมจากฝ่ายภรรยา พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่า

...พิเคราะห์เหตุเหมือนผู้หญิงเป็นควายผู้ชายเป็นคน หากเป็นยุติธรรมไม่ให้ยกเสีย จึงมีพระราชบัญญัติใหม่ถ้าผิวจะเขียนชื่อเมียในสารกรมธรรมชชาย ถ้าเมียมิใช่เมียทาสมีค่าตัวมีสาร กรมธรรมอยู่ในมือแล้ว ทุเมื่อยอมให้ขายลงลายมือแกลงใจควยเป็นสำคัญ ผู้เขียนสารกรมธรรมหรือผู้นั่งเป็นพยานรู้เห็นควยจึงเป็นอันขายควรถือเป็นตัวเรือนเบี้ยไคถ้าเมียไม่ยอมขายหรือลักเอาชื่อไปขายไม่มีพยานรู้เห็น ขายไม่ไค...¹¹⁷

¹¹⁴ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "พระราชบัญญัติลักพา", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7 ภาค 3, หน้า 169.

¹¹⁵ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องตัวชายเมีย บิดามารดาขายบุตร", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 80.

¹¹⁶ คุ สายชล วรณรัตน์, "ผลกระทบของหมอบลัดเลย์ต่อสังคมไทย", จาก หมอบลัดเลย์กับสังคมไทย เอกสารทางวิชาการเพื่อประกอบการสัมมนา "หมอบลัดเลย์กับสังคมไทย" จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และโครงการไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 16-17 กรกฎาคม 2528, หน้า 38.

¹¹⁷ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องตัวชายเมีย บิดามารดาขายบุตร", เล่มเดิม, หน้า 77-78.

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตราพระราชบัญญัติลักษณะอันทำให้สตรีมีสิทธิเลือกคู่ครองเองได้¹¹⁸ อย่างไรก็ตามสตรีได้รับสิทธิในการแต่งงานนี้ไม่เท่ากัน กล่าวคือ ในกรณีที่ถูกผู้ชายล่วงเกิน สตรีชาวบ้านมีสิทธิเลือกที่จะแต่งงานกับชายคนนั้นหรือไม่ ส่วนสตรีที่มีตระกูลสูงไม่มีสิทธิตัดสินใจเอง แต่ต้องขึ้นอยู่กับการตัดสินใจของญาติที่จะเป็นผู้เลือกคู่ครองให้¹¹⁹ เหตุนี้ทำให้สตรีที่เป็นชาวบ้านมีอิสระเสรีกว่าสตรีที่เกิดในสกุลสูง ซึ่งการแต่งงานจำต้องคำนึงถึงความเหมาะสมและฐานะทางสังคมมากกว่า

ข) สิทธิในที่ดิน แต่เดิมกฎหมายถือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของที่ดิน กฎหมายนี้ได้รับการแก้ไขจากการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสิทธิในการครอบครองที่ดินแก่ราษฎร น่าจะเป็นไปได้ว่าความเปลี่ยนแปลงนี้มีที่มาจากการทรงตระหนักถึงสิทธิของราษฎรดังกล่าวมาแล้ว ประกอบกับในรัชสมัยนี้มีการส่งข้าวเป็นสินค้าออก จากการศึกษาของอินแกรมบ่งชี้ว่านับตั้งแต่ พ.ศ. 2393 เป็นต้นมา ได้มีการขยายตัวของ การปลูกข้าวเป็นอย่างมาก¹²⁰ จะพบว่ารัฐได้พยายามกระตุ้นให้มีการขยายการทำนามากขึ้น เช่น การออกประกาศงดเว้นการเก็บเงินค่านาจากราษฎรสำหรับการทำนาบุกเบิกเป็นปีแรก¹²¹ จึงน่าจะเป็นไปได้ว่าการพระราชทานสิทธิในที่ดินแก่ราษฎรอาจจะเป็นส่วนหนึ่งของมาตรการที่รัฐใช้ในเพื่อส่งเสริมการปลูกข้าวด้วย

¹¹⁸ กรมศิลปากร, "ประกาศพระราชบัญญัติลักษณะ", ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411, หน้า 103.

¹¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

¹²⁰ James C. Ingram, Economic Changes in Thailand 1850-1920 (Stanford : Stanford University Press, 1971), p. 43.

¹²¹ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศไม่ให้เรียกเงินค่านาที่ราษฎรถากถางทำขึ้นใหม่ในปีแรกทำ", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 7, หน้า 294.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับรองสิทธิในการครอบครองที่ดินของราษฎรซึ่งราษฎรสามารถที่จะซื้อขายที่ดินของตนได้ เมื่อราษฎรมีสิทธิในที่ดินจึงไม่มีผู้ใดที่จะถืออำนาจยึดหรือเรียกที่ดินโดยไม่ได้ซื้อที่ดินนั้น กฎเกณฑ์นี้มีอำนาจครอบคลุมการกระทำของทุกคนไม่ว่าแม้แต่พระองค์ซึ่งทรงมีฐานะเป็นพระเจ้าแผ่นดินด้วย¹²² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออก "ประกาศว่าด้วยพระราชทานที่บ้าน เรือน สวน นา" เพื่อยืนยันว่า

...ถ้ามีพระราชประสงค์จะเอาที่นั้นมาพระราชทานให้เป็นวัง บ้าน ฤาเป็นสวน ทำแกพระราชวังสวนวังศุภเลขาธารการผายนาผายในซึ่งมีความชอบโปรดปรานนั้นทองไลเจ้าของที่เก่าให้เสียราคาทีเปลา ๆ ตามกฎหมายเก่านั้นเห็นไม่ควรเป็นฉันทาคติไปไหน ๆ คนที่ขังปวงที่อยู่ในพระราชอาณาจักรก็เป็นชาแผ่นดินกันถ้วนจะเชือกเนื้อคนนั้นเอามาใส่คนนี้ไมพนักผู้มีปัญญาจะเห็นว่าเปฉันทาคติ...¹²³

ทั้งนี้พระองค์ได้ทรงปฏิบัติเป็นตัวอย่าง เช่น ทรงซื้อที่ดินที่เพชรบุรีเนื้อที่ 736 ไร่ 2 งาน¹²⁴

นอกจากจะทรงรับรองสิทธิในการครอบครองที่ดินแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงประกันสิทธิในเคหสถานแก่ราษฎรด้วยการประกันสิทธิแก่เจ้าของบ้านที่จะจับกุมผู้ที่มาวิวาทอยู่หน้าบ้าน หากมีการต่อสู้กันเจ้าของบ้านจะได้รับการค่าชดเชยที่ปรับจากคูวิวาทด้วย¹²⁵

ค) การดูแลให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ในกรณีของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การดูแลให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขนอกจากจะเป็นการ

¹²² หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 117 พระราชกำหนดว่าด้วยพระราชทานที่บ้าน เรือน สวน นา.

¹²³ เรื่องเดียวกัน.

¹²⁴ หมายเหตุหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 4 กท. จ.ศ. 1221 สารตราว่าด้วยให้ข้าหลวงออกไปซื้อที่นาเมืองเพชรบุรี เล่ม 17, หน้า 184.

¹²⁵ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศกำหนดอำนาจเจ้าบ้านและพนักงานในการจับกุม, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 7, หน้า 247.

ปฏิบัติตามโบราณราชประเพณีแล้วยังเป็นสิ่งที่พิสูจน์ถึงการปฏิบัติตามพันธะสัญญาที่ทรงมีต่อราษฎรให้เห็นอย่างชัดเจน จะพบว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงย้ายในประกาศอยู่เสมอว่า ทรงมีพระราชปณิธานอย่างแรงกล้าที่จะสร้างความสงบสุขให้ เกิดแก่ราษฎร ตัวอย่างเช่นทรงประกาศว่าพระองค์ "ทรงพระมหากษัตริย์กับอาณาประชาราษฎรเป็นอันมาก... ทั้งพระราชหฤทัยว่าการสิ่งใดที่เป็นที่ซัดข้องให้ราษฎรได้รับความทุกข์เคียดคร่อนั้นจะมีให้หมดไป"¹²⁶

การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักดีว่าปัญหาสำคัญประการหนึ่งของราษฎรคือถูกชนชั้นปกครองกักขัง จึงทรงเน้นการให้ความปกป้องคุ้มครองราษฎร เช่น ทรงประกาศห้ามเจ้าภาษีเก็บภาษีเกินอัตราที่กำหนด¹²⁷ หรือโปรกเกล้าฯ ให้ลดอัตราทองเหลืองรูปหนุมาน 4 กรสำหรับเจ้าหน้าที่กรมพระตำรวจและรูปสิงห์สำหรับกรมเมืองเพื่อเป็นหลักฐานแสดงอำนาจในการจับกุมอันเป็นมาตรการป้องกันไม่ให้เจ้าหน้าที่อื่น ๆ แอบอ้างใช้อำนาจข่มขู่ราษฎร¹²⁸ นอกจากนี้ได้ทรงปรับปรุงกระบวนการยุติธรรมให้เอื้อประโยชน์แก่ราษฎรมากขึ้นด้วยการมีพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรทำหนังสือกราบบังคมทูลถามเรื่องราวและข้อสงสัยต่าง ๆ¹²⁹ ทรงสนับสนุนให้ราษฎรถวายฎีกาในขณะเสด็จพระราชดำเนิน¹³⁰ รวมทั้งโปรกเกล้าฯ

¹²⁶ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าควยบ่าวไพร่ของผู้มีอำนาจออกไปอยู่หัวเมือง", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404, หน้า 105.

¹²⁷ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศคาวทางปิระกาตรีศก", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 6 ภาค 4, หน้า 246-247.

¹²⁸ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศเรื่องกำหนดอำนาจเจ้าบ้านและพนักงานในการจับกุม", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 ภาค 7, หน้า 248-249.

¹²⁹ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเทศรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏศักราช เลขที่ 378 พระบรมราชโองการเรื่องประกาศให้พระสงฆ์สามเณร ฯลฯ

¹³⁰ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมายเหตุเทศรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 73 พระราชบัญญัติเรื่องให้รับร้องทุกข์ราษฎร.

ให้ราษฎรที่ถูกกดขี่ข่มเหงมาฟ้องร้องต่อศาลในกรุงเทพฯ ได้โดยตรงและพระองค์จะทรงดูแลและตัดสินโดยยุติธรรม¹³¹

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแสดงพระมหากรุณาธิคุณในการบำเพ็ญทุกขบารุงสุขแก่ราษฎรโดยทรงยกเลิกกิจกรรมที่จะทำให้ราษฎรเดือดร้อน เช่น เมื่อทรงพบว่า การเดินอากาศลาดไม่เป็นธรรม เพราะผู้ที่ต้องเสียอากาศลาด เป็นพวกที่มีรายได้น้อย ส่วนพวกที่คั่งร่ำรวยและมีเรือรับจ้างขนสินค้าซึ่งมีทุนมากและได้รับประโยชน์จากการประกอบการค้ามากกว่ากลับไม่ต้องเสียภาษี จึงโปรดเกล้าฯ ให้ยกเลิกการเดินอากาศลาดและหันมาเก็บภาษีพิศกเรือและโรงเรือนแทน¹³² อีกกรณีหนึ่งคือโปรดเกล้าฯ ให้ยกเว้นการเกณฑ์แรงงานไพร่ให้ทหารมาโรยถนนทางชักรถเชิญพระศพเพราะทรงมีพระราชดำริว่าถนนเพิ่งจะสร้างใหม่ผิวถนนยังเรียบร้อย จึงไม่จำเป็นต้องปรับผิวถนน¹³³

ข. ข้าแผ่นดินผู้จงรักภักดี

ควบคู่กับความพยายามแสดงพระองค์เป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระกรุณา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามทำให้ราษฎรยอมรับแนวความคิดที่ว่า ราษฎรมีฐานะเป็นข้าแผ่นดินที่ต้องมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เพื่อเป็นการตอบแทนพระมหากรุณาธิคุณ พระองค์ได้ทรงออกประกาศหลายฉบับเพื่อย้ำพันธะหน้าที่ของราษฎร เช่นใน "ประกาศเงินค่านาตราแดงโปรดให้ตั้งค้าง" ทรงประกาศให้ราษฎรที่ได้รับพระราชทานเงินค่านากับข้าวและรับพระราชทานข้าวระลึกว่า "เปน

¹³¹ กรมศิลปากร, "ประกาศยกเลิกอากาศลาดตั้งพิศกภาษีโรงเรือน สิกแพ", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 38.

¹³² กรมศิลปากร, "ประกาศยกเลิกอากาศลาดตั้งพิศกภาษีโรงเรือน สิกแพ", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400, หน้า 37-38.

¹³³ กรมศิลปากร, "ประกาศเรื่องเกณฑ์ทนายโรยถนนในการพระศพ", ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408, หน้า 18.

พระเชษฐภคินีแห่งราชวงศ์อยุธยา จะครองราชย์อยู่ ๑๐๐ ปี" ๑๓๔

พันธะหน้าที่ของข้าแผ่นดินที่ค้ำพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้น คือ จะต้องมีความจงรักภักดี เชื่อฟังและปฏิบัติตามกฎหมายและพระบรมราชโองการ ๑๓๕ เสียภาษี ๑๓๖ และเป็นทหารป้องกันแผ่นดิน ๑๓๗ นอกจากนี้ข้าแผ่นดินยังต้องมีหน้าที่ รับผิดชอบต่อสังคม เช่นช่วยกันดูแลไม่ให้คนร้ายมาลักขุดสมบัติในวัด ๑๓๘

แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานความสำคัญ และพระราชทานสิทธิแก่ราษฎรมากขึ้น แต่แนวพระราชดำริส่วนใหญ่ที่มีต่อฐานะของ ราษฎรยังไม่แตกต่างจากยุคปกครองรุ่นก่อน ๆ กล่าวคือ พระองค์ยังทรงสงวนสิทธิ ที่จะเป็นเจ้าของชีวิตมีสิทธิประหารชีวิตราษฎร ๑๓๙ และทรงเป็นผู้กำหนดขอบเขตเสรีภาพ

๑๓๔ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศเงินค่านาตราแดงโปรดให้ตั้งค่าง", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๗ ภาค ๒, หน้า ๑๒๔.

๑๓๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ชุมนุมพระบรมราชาธิบายใน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หมวดโบราณคดีสโมสร, พิมพ์แจกในงาน พระเมรุ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศรีนาคสวาทิ (ม.ป.ท. : ๒๔๕๗), หน้า ๖ และ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยออกพระนามและคำกราบทูล", ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๐๐, หน้า ๑๖๖.

๑๓๖ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุดหมายเหตุการณ์ที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๖ เลขที่ ๑๒๔ ประกาศให้ราษฎรรู้พิทักษ์ภาษีอากร.

๑๓๗ หอพระสมุดวชิรญาณ, หมุดหมายเหตุการณ์ที่ ๔ จ.ศ. ๑๒๑๓ เลขที่ ๕๓ พระราชบัญญัติห้ามข้าราชการไม่ให้สูบฝิ่นและตั้งเจ้าภาษี.

๑๓๘ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "หมายเหตุประกาศเขตรางวัลผู้ร้ายชุกวัด", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๕ ภาค ๔ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เคลิเมนต์, ๒๔๗๘), หน้า ๑๒๓.

๑๓๙ กรมศิลปากร, "ประกาศว่าด้วยออกพระนามและคำกราบทูล", ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๐๐, หน้า ๑๑๔.

ของข้าแผ่นดิน เช่น การออกประกาศให้ราษฎรที่จะเดินทางข้ามเมืองจะต้องขอ
หนังสืออนุญาตจากเจ้าเมืองก่อน¹⁴⁰

ดังนั้นพระบรมราชาวิจิตรวินิจฉัยเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับราษฎรของพระองค์นำไปสู่การสร้างภาพพจน์ใหม่แก่ความ
สัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ไทยกับราษฎรของพระองค์ ความสัมพันธ์นี้แตกต่างจาก
ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรในยุคก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงเน้นการปฏิบัติหน้าที่เพื่อยกระดับความเป็นอยู่ สิทธิและฐานะของราษฎร
ให้ดีกว่าที่เคยเป็นมา ขณะเดียวกันก็ทรงปรับปรุงความสัมพันธ์ให้พระมหากษัตริย์และ
ราษฎรมีความใกล้ชิดกว่าเดิม

เมื่อพิจารณาพระราชาวิจิตรวินิจฉัยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มต่าง ๆ ในสังคมโดยสรุปแล้ว
เป็นที่น่าสังเกตว่าความสัมพันธ์แบบสัญญาประชาคมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวคือการนำเอาลักษณะของความสัมพันธ์ในสังคมของไทยมาอธิบายและยก
ปฏิบัติเพื่อให้ความสัมพันธ์นี้ปรากฏชัดเจนเป็นรูปธรรม ความสัมพันธ์นี้สามารถสัมผัสได้
ด้วยการอ่านและพิสูจน์ได้จากกรกระทำ ทั้งนี้เป็นการทำให้คนในสังคมตระหนักและ
เห็นความสำคัญของความสัมพันธ์ที่พระมหากษัตริย์และสังคมพึงปฏิบัติต่อกัน โดยนัยแล้ว
คือการทำให้สังคมยอมรับว่าความสามารถในการสร้างประโยชน์สุขแก่สังคมเป็น
บรรทัดฐานในการพิสูจน์ความชอบธรรมของพระมหากษัตริย์

แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีพระบรมราชาธิบายว่า
แนวพระราชดำริเรื่องสัญญาประชาคมที่ทรงใช้มีที่มาจากแนวคิดจารีตของไทย
แต่การที่พระองค์ทรงมีพระชนมชีพอยู่ในช่วงที่แนวคิดของตะวันตกเผยแพร่เข้ามา
ทั้งยังได้ทรงศึกษาวิทยาการตะวันตกทำให้พระองค์ทรงซึมซับค่านิยมและแนวคิดของ
ตะวันตก ทั้งนี้ไม่ว่าจะทรงตั้งพระทัยหรือไม่ก็ตามพระองค์ทรงรับลักษณะบางประการ

¹⁴⁰ เสถียร ลายลักษณ์ และคณะ, "ประกาศปิดข้าวไม่ให้จำหน่ายนอก
ประเทศ", ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 7 ภาค 2, หน้า 119.

ของตะวันตกมาใช้กับความสัมพันธ์แบบสัญญาประชาคม หลักฐานที่ชัดเจนคือ ทรงให้ความสำคัญกับการสร้างความเข้าใจต่อพระราชดำริให้เกิดขึ้นในสังคมไทยโดยทรงมีพระบรมราชานุญาตและเผยแพร่ผ่านประกาศต่าง ๆ รวมไปถึงการที่ทรงตระหนักถึงสิทธิของราษฎรโดยพระราชทานสิทธิบางประการในชีวิตและทรัพย์สินให้แก่ราษฎรเพิ่มขึ้นกว่าที่เคยเป็นมา

จึงอาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์แบบสัญญาประชาคมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดจากการนำเอาความสัมพันธ์ตามแนวคิดทางพุทธศาสนาซึ่งเผยแพร่อยู่แล้วในสังคมไทยมาปรับใช้ให้เข้ากับประสมการณ์ส่วนพระองค์และสภาพแวดล้อมในช่วงพระชนมชีพ ลักษณะของความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับสังคมมีลักษณะแปลกใหม่ กล่าวคือให้ความสำคัญกับความชอบธรรมแห่งพระราชอำนาจอันมีที่มาจากความสามารถในการปฏิบัติหน้าที่ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีต่อสังคมและชาติกำเนิดของพระมหากษัตริย์ การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีฐานพระราชอำนาจที่จำกัดทำให้การแสดงพระองค์ตามพันธะสัญญาต่อสังคมมีลักษณะที่ประนีประนอม เครื่องมือสำคัญที่ทรงใช้คือการออกประกาศให้นำปฏิบัติตาม และการพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์เพื่อสร้างความจงรักภักดีต่อพระองค์

อีกประเด็นสำคัญที่พึงพิจารณาเกี่ยวกับสัญญาประชาคมในพระราชวินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือ คติมหาชนสมมติซึ่งกล่าวถึงการที่ "ครั้นอยู่มากก็เกิดวิวาทกันหาผู้ไต่เบี่ยงค้ำบังขมิ้นขามิไต่ ผูงชนทั้งหลายก็มาสมเอนประชุมพร้อมกัน จึงตั้งสมเด็จพระมหาบุรุษราชเจ้าขึ้นเป็นอธิปัตย์..." ดังปรากฏในกฎหมายตราสามดวง* เป็นการเน้นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพันธะหน้าที่ต่อสังคมในการรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อย สิ่งซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นผลงานของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็คือ ทรงสามารถแยกแยะได้ว่าในบรรดา "ผูงชนทั้งหลาย" นั้นควรจัดกลุ่มเช่นใด แต่ละกลุ่มมีความเป็นไปได้ที่จะให้คุ้มและโทษแก่พระราชบัลลังก์เพียงใด เมื่อพิจารณาเหตุผลทางการเมืองของแต่ละกลุ่มแล้วจึงทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยสืบเนื่องถึงวิธีการอันเหมาะสมที่น่าจะทรงใช้ในการดำเนิน

* อ้างแล้วในหน้า 67.

ความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับแต่ละกลุ่ม นอกจากพระองค์จะทรงแยกแยะวิธีการ
ที่แตกต่างกันในการดำเนินความสัมพันธ์กับแต่ละกลุ่มแล้ว พระองค์ยังทรงสามารถ
แยกแยะได้ว่าควรใช้พระบรมราชาธิบายอย่างไรในสถานการณ์ที่แตกต่างกันอีกด้วย

ศูนย์วิทยพัทธยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย